

Environmental Impacts of Tourism In Gulmarg Resort (J&K)

M. Hidayatullah Hurra

Research Scholar, M. Phil Geography,
School of Social Science D.A.V.V Indore, (M.P)

Dr. Venu Trivedi

Research Guide S.K.P, GOVT. PG College Dewas (M.P)

Abstract

Tourism has become one of the most important economic activities for countries around the globe. Tourism is one of the world's largest and fastest growing industry. It is undeniable that tourism has enormous potential for environment conservation. However, it must also be borne in mind that the balance between tourism and environment is very fragile. The three impacts of tourism are economic, socio-cultural and environmental. Environmental cost continued to be neglected because of the prevalent belief of nature being inexhaustible and renewable. This led to an indiscriminate and unplanned growth of tourism's infrastructure in many counties and soon the negative effects in the form of environmental degradation started emerging [1]. In the state of Jammu and Kashmir also, tourism is largest retail industry. Gulmarg is one of the most beautiful tourist destinations in the valley of Kashmir. The number of the tourist visiting Gulmarg is increasing with each passing year. Presently 20,000- 30,000 tourists visit Gulmarg every month on an average. But this increasing number of tourists is directly or indirectly influencing the environment of Gulmarg.

KEY WORDS: Tourism and Environmental Impacts

Introduction

Tourism is the vital breath in the human activity while making prolonged journey from place to place. It is human desire to make round of the places of interest –religious, spiritual, natural phenomena, beautiful places, ancient cities, historical sites, places of pilgrimage and places that arouse curiosity[2]. Tourism is the triadic composition of social, cultural and natural phenomena, which has emerged as one of the world's largest industry. It is, of course the fast growing industry, where human spirits is deeply involved to know more and more about the mysteries of nature. Tourism is one of the biggest and fastest growing sector in the global economy and has significant environmental, cultural, social and economic effects, both positive and negative. Tourism affects the environment of an area either directly or indirectly. The quality of the environment, both natural and manmade are essential to tourism. But tourism, if not properly planned can have destructive effects on biodiversity and pristine environment, because tourism and environment have

a complex and interdependent relationship [3]. Negative impacts from tourism occur when the level of visitor use is greater than the environment's ability to cope with this use within the acceptable limits of change. Uncontrolled conventional tourism poses potential threats to many natural areas around the world. It can put enormous pressure on an area and lead to impacts such as soil erosion, increased pollution, natural habitat loss, increased pressure on endangered species and heightened vulnerability to forest fires. It often puts a strain on water resources, and it can force local populations to compete for the use of critical resources which can serve as a tool to finance protection of natural areas and increase their economic importance. [4]

Methodology:

In the present study, an attempt has been made to assess the impact of tourism on various aspects of the environment of Gulmarg i.e water quality, waste generation, air quality and sewage. It is descriptive study and is based on secondary information while primary information is also used as supplementary in form of comments, interview, observation, opinion etc. The secondary data has been collected from journals, magazines, newspapers, books, and other available source. [5]

Need of Study:

Kashmir is one of the most famous place for tourism in the world. It has many tourist places to visit and Gulmarg is one of these. The beauty of Gulmarg is known to everyone and many tourists visit this place every year. Tourism and environment are dependent on each other. If tourism activities increase in particular area it will create many problems. In present scenario tourism has been given more importance than any other activity because it brings more foreign money but this is the one side of the coin and the other side is to protect the environment. Thus present research may help Gulmarg Development Authority (GDA) to protect the environment of Gulmarg.

STUDY AREA:

Gulmarg is located at 34° 03' 00" north and 74° 22' 48" east at an average altitude of 2730 m above sea level, its total area is about 49.3 km sq, in the Baramulla district of Jammu and Kashmir and it is one among the most famous mountain resort of the world. Gulmarg is 57 km southwest from the capital city of Srinagar and is close to the Indo-Pakistan border.

Impact on Environment:

Water resources

Water, and especially fresh water, is one of the most critical natural resources. Tourism industry generally overuses water resources for hotels, swimming pools, golf courses and personal use of water by tourists. This can result in water shortages and degradation of water supplies, as well as generating a greater volume of waste water. [6]

Golf course maintenance can also deplete fresh water resources. In recent years golf tourism has increased in popularity and the number of golf courses have grown rapidly.

Golf course is one of the main tourist attractions at Gulmarg. It's potentially one of the finest summer golfing destination in the world. The grass on the greens is A-4 creeping bent imported from the U.S.A which needs high cost of maintenance. To maintain the grass turf the exotic foliage, chemicals fertilizers, insecticides and pesticides are used. With rain water and underground these chemicals run-off from the golf course and affects the adjoining land and water system polluting them and causing harm to environment as well as flora and fauna.[7]

Solid waste and littering:

Anything that is not of further use in a process is known as waste for the process. When this waste is in a comparative solid form it's known as solid waste. Whatever may be the form of waste it deteriorates the environment if it is not disposed in an proper manner. The famous ski- resort Gulmarg has been marred by unsatisfactory disposal of solid waste due to littering tons of garbage causing inconvenience to the tourists, the non – availability of proper method of solid waste disposal . Tons of garbage is dumping with in surrounding forests every day(Fig.No.1). There is no specific disposal site in the area. Open dumping and subsequent open burning of dumped waste can produce harmful effects on the ecology of an area and also on health and hygienic of the people. Therefore solid waste and its management is one of the sensitive environmental problems confronted at this tourist destination. [8]

FIG.NO.1

Air pollution:

Quality of air of a place is dependent on natural activities going on there. Air pollution occurs when contaminants or pollutants are released into the atmosphere. The main source of air pollution is automobiles exhausts and industrial smoke. [9]

Environment of Gulmarg lies in a clean, pollution free area. There is not a single factory or industry operating in the area. The main source of air pollution is by automobiles, especially during the peak tourist seasons. Other, sources of air pollution in the area are dust carried by wind, soil erosion, re-suspension of road dust, burning of wood for fuel, coal for heating purposes , diesel generating and kitchen fuel..

For the present study the data is collected at Gulmarg Research Laboratory. The important ambient air parameters, viz; Total Suspended Particulate Matter (TSPM), PM₁₀, Sulphur dioxide (SO₂) and nitrogen dioxide (NO₂) were at each site.

Table No 1: Ambient Air Quality (µg/m³) at Gulmarg research laboratory Gulmarg

PM ₁₀		TSPM		N _{O2}		SO ₂	
Min- Max		MIN - Max		Min- Max		Min -Max	
71	130	118	154	25	35	15	3

Source: Gulmarg Research Laboratory 2014

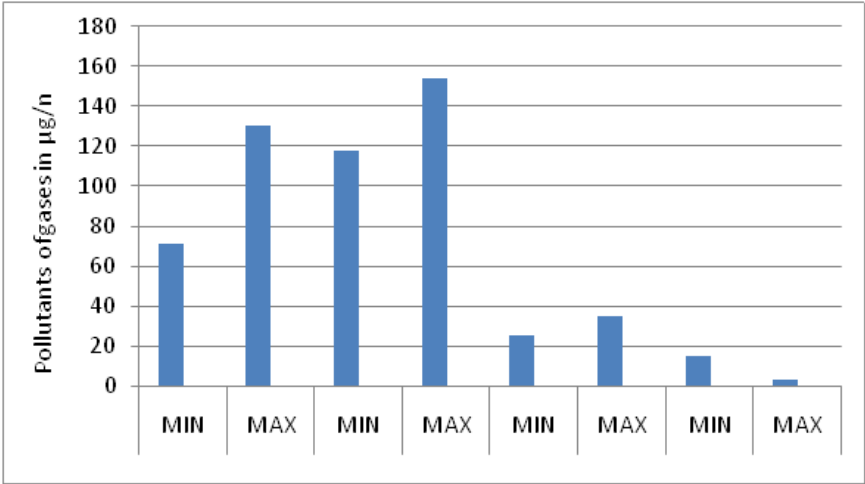

Fig no 2 Level of Pollutant Gases in Study Area

Noise pollution:

Noise pollution occurs mainly due to increase traffic, water sports and music in restaurants and discos. Noise is generally measured in frequency weighted scale and noise quality measurement are generally measured in the ‘A’ level and reported as dB (A). Zero dB corresponds roughly to the threshold of human hearing and 120 -140 dB corresponds to the threshold of pain. With increasing such pollutions, it causes distress to habitants and wildlife, especially in sensitive areas like Gulmarg.[10]

Impact on biodiversity

The promotion of tourism in Gulmarg and creation of infrastructure, such as hotel, huts, roads etc. would result in increased anthropogenic disturbance to the ecosystem, which would make them more vulnerable to introduction and spread of alien invasive species. Increased influx of tourists increase the likelihood of introduction and establishment of non- native species, which is a major threat to native biodiversity.

Sewage

Sewage is water carried waste in solution of suspension that is intended to be removed from community also known as waste water. Water quality is very tangible and direct indicator of overall environmental quality of tourist destination. The development activity and increase in the tourist flow can have significant impact on the surface and ground water resources. If water quality is noticeably poor, the credibility of environmental image is called into question. The development of the new tourist related facilities will cause change in the natural landscape and can adversely affect the surface water, soil water and ground water regimes in the area. The potable water in the Gulmarg area is exposed to human and animal faecal contamination as there is no proper sewage system for the effective disposal of the waste water and human wastes. So, human health of both local and tourists could be affected.

Positive impacts

It is natural for people belonging to different cultures, lifestyles or social settings to interact and leave an impact on each other. In tourism this happens at a massive level tourists may explore the social life at the destination, whereas the host's population attempts to imitate the life style of the tourists. This is generally termed as positive impact of tourism.

Here are possible positive effects of tourism.

- Developing positive attitudes towards each other.
- Learning about each other's culture and customs.
- Increasing self –esteem of hosts and tourists.
- Reducing negative perception and stereo types.
- Developing Friendship.
- Better understanding among people and.
- Their social development.
- Tourism also help in revival of dying arts and crafts, it provide a source of income to craftsmen and artisans with lesser investment.[11]

So, social contacts between tourists and local people may result in mutual appreciation, understanding, tolerance, awareness, learning, family bonding respect, and liking. Residents are educated about the outside world without leaving their homes, while their visitors significantly learn about a distinctive culture. [12]

Conclusion and suggestions:

Gulmarg offers heart capturing scenery both for the artist and layman, mountain and snowy peaks for the mountain lovers, flowers for the botanist and the casual holiday makers, colourful birds varied and wild animals for the zoologist. Change of air and water for the medically advised. Although every sport in Gulmarg has recreational value. On the basis of this study it can be concluded that study area is having a very good potential as a tourist destination. There is a huge influx of tourist flow throughout the

year; this resort remains busy during the peak seasons (summer). In order to optimally use the area and preserve the natural environment, a proper management as well as land use selection is required. It is necessary that some alternative development strategies be brought to the forefront. Gulmarg is a destination which has a very fragile environment where development should be handled with extreme care such that they do not contribute further to the unsustainable development of this tourist resort. To cater large number of tourists at Gulmarg it is suggested to develop other places as night stay destination like Tangmarg. This is because Tangmarg is at the base of climb to Gulmarg and eco-sensitivity of Tangmarg is lower than that of Gulmarg. Through the present study it is found that the famous ski resort Gulmarg has been polluted by unsatisfactory disposal of solid wastes due to littering of tons of garbage and polythene along the road sides and in the forests causing inconvenience to the tourists. It is suggested, that Gulmarg Development Authority should identify proper dumping sites on the basis of multi criteria analysis to ensure safe, scientific and sustainable dumping of solid waste. Besides the GDA needs to have modern machinery and the required manpower for making its cleaning service effective. In order to protect the stream ecology and also combat water pollution in Gulmarg a complete ban needed to be enforced in respect of dumping of waste material into lotic and lentic water.

REFERENCES:

- [1]. Bhattacharya, A.K.Sharma.R and Banerji.S (2001).”*Assessment of Environmental Imapcts of Tourism-Issue, Option and Tools.*” Indian Institute of Forest Management, Bhopal.pp 1-12
- [2]. Raina,A.K(2002). “*Tourism Industry in Kashmir.*”Shipra publication.pp.43.
- [3]. Sharma, A.and Raina, A. K. (JUNE 2014). “*Environmental Impact of Tourism in Katra Town (J & K)*” International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology,3(6):2319-8753.
- [4] [12]. Rabbany.G.et.al(2013). “ *Environmental Effects of tourism.*”American Journal of Environment, Energy and Power Research.vol 1(7): 2329-860X, pp. 117-130.
- [5] [11]. Malik, AB. R.and Bhat, A.H et.at (June 2013).”*Impact of Tourism on Environmental Condition of Jammu and Kashmir.*”International Journal of Advance Research in Economics and Commerce,1(1):xxxx-xxxx, pp.36 -44.
- [6]. Sunlu.U.(2003). “*Environmental impact of tourism.*” Local Resource and Global Trades: Environments and Agriculture in Mediterranean region,pp.263-270.
- [7]. Sahay, N. (1997). “*Environmental Impact 2.*”Gita publication. New Delhi. pp. 21-27
- [8]. Bhatia, S. C. (2002) “*Solid Waste and Hazard Waste Management*” New Atlantic publisher, Kolkata, pp. 20 45
- [9]. Rajvaidya, N and Markandy, D. K. (2006). “*Environmental Pollution Control.*”A.P.H publishing cooperation New Delhi, New Delhi.
- [10]. Farid, S, A. (2003). “*Tourism in Kashmir*”Reyesh Publication, New Delhi pp. 26,29,37,87,161.

ABUSE AND MISUSE OF A TOOL PROVIDING JUSTICE

Prof. Nayana Arun Zope

Assistant Professor Dr. Ulhas Patil Law College, Jalgaon

Dr. M. I. Baig

Under the Guidance of : Director, B.Sc., LL.M, Ph.D.

Symbiosis International University, Symbiosis Law School, Hyderabad

---

Introduction:–

Fredrick Douglass says

“Where justice is denied ,where poverty is enforced ,where ignorance prevails and any one class is made to feel that society is an organized conspiracy to oppress, rob and degrade them, neither persons nor property will be safe.”

This quote is saying that if you oppress a group of people due to their poverty and ignorance in your society ,eventually a rebellion will happen and no one will be safe .It’s a real world situation and the concept of Public Interest Litigation(PIL) help to avoid such situation. PIL has recognized the right to access to justice which is the most basic and fundamental human right in the welfare state.

PIL is a device to enforce the rights of the person who are unable to approach the Courts due to poverty, illiteracy, social or economical disability. Supreme Court evolved this concept for providing equal opportunity for access to justice to the downtrodden section of the society. There are number of merits on the bright side of PIL Traditional writ system was to enforce private rights of the party who bring the case before the Court who is able to afford the cost of litigation. Traditional writs were used to enforce private rights of the parties. The PIL has opened a way to enforce public rights in the Courts through an extra-ordinary remedy of writs, who is unable to approach the Court. Number of landmark judgments delivered in PIL clearly shows that PIL has yielded numerous benefits to the society.

Object of PIL

In traditional writ jurisdiction, writ provides remedy to wealthy and rich class of the society. But in this concept, the doctrine of ‘locus-standi’ has been liberalised and public spirited person or welfare organisation on behalf of aggrieved person is allowed to bring any case of public interest. Now the concept of equal justice is not only remained on paper of statute books but it is made available to all by way of PIL. In India, majority of person are living below poverty line and miserable condition which are unable to secure their livelihood too. Due to these disadvantaged position it was not possible for them to get their right enforced by approaching to the Court. PIL has made possible for

such poor segment of the society to get equal opportunity of justice and access to court. PIL has been used as a tool to enforce fundamental rights of the citizens, human rights, to improve environmental conditions and to provide justice to poor segment of the society in all spheres of life. There is other side of PIL which over-shadowed the bright side of PIL. The purpose of this extra-ordinary remedy has been frustrated. PIL was introduced to give an opportunity of representation of those person who are unable to approach the Court only due to disability in any form. But it is now being used for the purpose which may or may not be related to the poor segment of the society. The bad elements and personally interested person in the society are also making misuse of it. The Supreme Court in number of cases of PILs warned the Courts that they should be very cautious and careful while entertaining PIL so as to avoid misuse of it and to save valuable time of the Court. While enforcing the fundamental rights, it is the duty of the Court to ensure that PIL should not be misused which may prevent other genuine violation of F.R. being considered by the Court. Such an act will defeat the purpose of PIL of the preservation of F.R. The main focus of such litigation is public interest only. PIL can be filed in various areas e.g. violation of fundamental rights and basic human rights of the poor.

The evolution and growth of PIL movement in the U.S. is concerned with the substantial resource investment from the government and private foundation. PIL in US was espoused by specialised public interest law firms. PIL issues in US are mainly concerned with the civic participation in governmental decision making. PIL in U.S. involves innovative use of law, lawyers and courts. However, PIL movement in India is the result of exposing oppression and exploitation of the weaker section of the society due to the governmental lawlessness. PIL in India has not acquired unique characteristic e.g. cases of under trials, bonded labour, environmental pavement dwellers, inmates of protective home etc. The Courts are entertaining letters, telegrams, postcards relating to any legal grievance of the poor and weaker section addressed to the judge by any public spirited person or social organization as writ petition under Art.32 or Art.226. PIL movement in India Judges are primarily involve in advocating and exercising judicial power to ameliorate the grievances and miseries of the weaker section. Judiciary has a special role to play in the PIL. It can review any legislation and administrative decision or action which violates of fundamental rights of citizens. Citizen could move to the Supreme Court or to the various High Courts directly for the enforcement of fundamental rights by invoking writ jurisdiction of these courts. But due to the high court of litigation and complex procedure number of underprivileged people remains far away from access to justice. The Supreme Court of India pioneered the PIL for the common man and weaker section of the society.

Till 1960's and 1970's, the concept of litigation in India was seen as a private litigation for the violation of private vested interest of the parties. It is mainly consisted of some action initiated by certain individual regarding their own grievances. The initiation

of litigation was at the instance of injured person and for the wider issues of affected classes of consumers or the public at large, very little organised effort were available. However, this scenario changed during 18th century when Supreme Court of India pioneered the concept of PIL in Indian Jurisprudence.

The Supreme Court of India gave an easier path to access to justice to newly form the social action groups with a broad public interest perspective.

Two view of thoughts emerged simultaneously with the emergence of PIL in Indian legal system. One view consider PIL as an important instrument to represent the unrepresented interest in the various processes to provide socio-economic justice to the weaker section of the country through judicial process in case of failure of other organs of the state i.e. executive and legislature.

On the other hand the other view considers PIL as an unwanted expansion of Judicial Power which is an encroachment on the legislation and executive power.

Abuse and misuse of a tool of providing justice in various forms

Development of PIL has brought a ray of hope to the aggrieved persons who are victims of administrative injustice through the process of participative justice. It also develops some unhealthy trends of misuse of PIL. Some opportunistic individuals in the society frustrated PIL intention for their ulterior motives. Such individuals or organization use PIL for the private profit, political mileage or other oblique intentions and not for espousing the cause of justice. Abuse came in the forms of as follows

1. Publicity
2. PIL without reason
3. PIL filed on vague information
4. Vexatious and frivolous litigations
5. Personal interest
6. PIL for service matter
7. Anonymous petition
8. PIL on factual disputes
9. PIL on interfering in policy
10. Individual dispute converted into PIL.

Conclusion and suggestions:-

In India, PIL is induced by the judges and one would expect that judges to exercise control of PIL to avoid abuse. PIL without reason, personally and politically motivated PIL must be discouraged by the judges. Every petition must not always be entertained and relief must not be provided without full examination of the facts presented before the Court.

Orders passed and the pronouncements made in PIL have affected the day to day life of almost every citizen of the country. And thus it is very essential to preserve this

concept with proper form and structure and nourish it with due care and caution. The number of PIL which are motivated by personal interest or oblique considerations are increasing than PIL for protection of interest of downtrodden section for whom, this concept was evolved.

It doesn't mean that all PIL's should be reviewed with suspicious for away from it.

Justice P.B.Savant (Retired Judge of the Supreme Court) said that "a judge should develop a strong sense of smell. If something stinks, then he must be extra careful. It is the right judicial instinct and the skill of the judiciary which will stop the misuse of PIL and restore it to its pristine and useful character."

Abuse and misuse of PIL will stop only if the courts are vigilant. In every matter of PIL the Court must ask them that whether the petitioners are bona-fide, whether the concern of the petitioner is real and whether there is something more than that meets the eye.

This will minimize chances of blindly accepting PIL. All such matters must be subject to full scrutinized and investigated. And if the Court is satisfied as to the matter being deserved to be dealt with under PIL, then and then only adjudication must be carried out.

It must be keep in mind that the main focus of PIL is of the public interest which involved in matters in a particular situation and not on the self interest of anyone or malafide intentions i.e. the philosophy behind PIL is not woven around the person which brings the matter to the notice of the Court but around the matter itself. PIL is a tool employed by the judiciary and public spirited person which give a chance to the poor and weaker section of the society to seek justice in accordance with the provisions of the constitution. It must be used with the necessary care, caution and circumspection. The judiciary has also a duty to see that not to encroach upon the functions of the state under the guise of redressing a public grievance.

It can be stated that PIL extends to all the areas of Indian society. Therefore motivators of PIL will have to mould a systematic and disciplined PIL control mechanism so that its abuse shall be avoided which may decrease its effectiveness and credibility among those is strives to service.

Suggestions-

- 1) The private Bill which is pending since 1996 regarding regulation of PIL must be adopted and enacted.
- 2) Under Section 193 of Indian Penal Code, there is a provision to prosecute a person for giving false evidence or for lodging a false first information report. Same provision shall be made for PIL litigant who file petition on false and bogus ground. And heavy cost should be imposed on such petitioner who has filed such PIL.
- 3) Bar Councils must see that advocates should not become petitioner in filing

frivolous PIL's stringent action should be taken against such advocate through Bar Council of India or Appropriate authority.

PIL is in its experimental stage and many deficiencies are come forward in handling P.I.L. These deficiencies can be removed by innovating better techniques, guidelines, comprehensive legal provisions for regulating P.I.L. P.I.L. develops a new jurisprudence in which State is accountable for the violation of fundamental rights of the citizens which adversely affecting the interest of the weaker section of the society and provide access to justice to genuine beneficiaries. Writer have expresses the hope in the words PIL will fully develop to its extent when its misuse come to an end and it provide justice to poor and disadvantaged section of the society.

References:-

- 1)Basu Durga Das,Introduction to the Constitution of India,Wadhawa and company Law Publisher 2014)
- 2)Dr.S.S.Sharma,Legal Services ,PIL and para-legal sevices ,Central Law Agency(3 rd Edition ,2013)
- 3)Jain M.P.,Indian Constitutional Law –LexisNexis Butterworth Wadhwa Publishing Company 2010(6th Edition)

Webliography:

- 1) www.google.com
- 2)www.legalserviceindia.com
- 3)www.supremecourtonline.com

A Study of balance diet and nutrition of college going players and non players:

Prof. Digambar Bisht

Introduction:- Every individual wants to live for a long time, feel better and improve our longevity for which we require proper diet.

Food is fuel for the body be eating right food is one of the important steps in living healthy life. For this study researcher personally contacted 30 college going players who had participated in the inter collegiate tournaments of different games and sports organized by Gondwana University, Gadchiroli (Maharashtra) and 30 non player students of Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur.

Balance Diet: - The diet for development of a person should be such in which all the nutritious elements in suitable proportion according to need should be available. The food contains proteins, carbohydrate, minerals, fats, water and vitamins in proper proportion is called balance diet. While arranging the food for child's development, special care should be taken about this fact. In most of the cases children do not receive nutritious food according to their need. Children get sufficient for their satiety but they do not get a balance diet. Sufficient diet is that food which is enough to satisfy the need of hunger of a child such diet help in growing and developing the body but cannot keep the child safe from disease. A balance diet is that diet which gives energy to the body in adequate quantity, growth and development in the correct form and in helping the child in becoming healthy is called a balance diet.

Hypothesis:- 1- It was hypothesized that college going players and non players may not have much difference in their daily intake quantities of food.

2- It was also hypothesized that the physical education teachers, coaches and parents may not guide them about the diet.

Sampling methods:- Simple random sampling method was used to select the samples. 30 college going players from Rashtriya Sharirik Shikshan Mahavidyalaya, Visapur and 30 non players selected from Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur in between the age group of 18-25 years. Researcher was used self developed questionnaire for the data collection. The collected data was formulated in the form of table. Seven tables were prepared in which the data was filled. The data was analyzed through percentage. On the basis of percentage the conclusions were drawn.

The table wise percentage of all 7 tables with description is given in the following table:

Table No.	Description	No. of players (40) Veg. Non -Veg	No. of Non players (40) 2.75 .16		
1	Table showing % of Vegetarian & non-vegetarian players	6.67%	93.33 %	.82	.44
2	Table showing awareness about diet of players	Aware 66.67 %	Non-aware 33.33%	Arare 60%	Non-aware 40%
3	Table shows forgetting guidance about Diet.	Coach	20%	coach	0%
		Dietician	6.66%	Dietician	16.67%
		Self	33.33%	self	33.33%
		Doctor	6.66%	Doctor	10%
		Nobody	33.35%	Nobody	48%
4	Table showing knowledge about getting the calories	Getting 13.33%	Not Getting 86.67 %	Getting 3.33%	Not Getting 96.67%
5	Table showing Breakfast plan	10%	90 %	3.34 %	96.66%
6	Table of daily intake calories	2719 cal.	-	2460 cal.	48 cal.
7	Table shows Intake of	Yes 6.67%	No 93.33 %	Yes 0%	No 100%

Conclusions:- As per the above mentioned seven table wise percentage, the following conclusions were drawn:

- 1- Most of the college going players are non vegetarian.
  - 2- Most of the college going non players are vegetarian.
  - 3- It is found that 13.33% college players have knowledge about getting calories daily while its percentage in non players is 3.33%.
  - 4- After this study it is found that 10% players while 3.34% non players have plan of their breakfast.
  - 5- It is found that most of the players do not have knowledge about their daily intake calories.
  - 6- It is found that the college players and non players did not get proper guidance.
  - 7- It is found that the parents are not taking much interest about the diet of their children.
- In fact, according to their age group it should be provided to them.

References:

- Ajmer singh and others**, Essentials of physical education, ludhiyana: kalyani publishers, 2006.
- Anand shyam**, UGCNET/JRF/SLET physical education, New Delhi: upkar prakashan, darya gang, 2009.
- Burke L.M.,Cox G.R. and culmmings N.K.**, Guidelines for daily carbohydrate intake: do athletes achieve them, sports med. 2001; 31(4).
- Carol west suiter, merrily forbes Crowley**, Nutrition, principles and application in health promotion, philadelphiya: Lippincott company, 1984.

Effects Of Asana, Pranayama and Meditation Practice On Breath Holding Time

Mr. Jayavant K. Shimpi

Research Scholar

Dr. Dilip T. Jaiswal

Principal

Rashtriya College Of Physical Education ,Visapur

ABSTRACT:

The purpose of this study is to find out the Effect of Asana, Pranayama and meditation practice on breath holding Time . To achieve this purpose as many as, forty students studying in SES, College Of Physical Education, Jalgaon. were randomly selected as subjects. The age group of the subjects ranged between 18 To 25 Years. The selected subjects were divided into four equal groups of ten subjects Each Group III underwent meditation practices for five days per week for eight weeks of training Period and Group IV acted as control that did not participate in any special training programme apart from their regular activities. The data was collected at prior to and after the training programme of eight weeks. Breath holding Time was chosen as a criterion Variable. The analysis of covariance (ANCOVA) was used to analyze the data. The results of the study showed that the Breath Holding Time was significantly improved due to the Asana, Pranayama and meditation.

INTRODUCTION

Yoga has been universally benefiting all people of all ages. The study of yoga is Fascinating to those with a philosophical mind and is defined as the silencing of the mind's Activities which lead to complete realization of the intrinsic nature of the Supreme Being. It is a practical holistic philosophy designed to bring about profound state as well is an integral subject, which takes into consideration man as a whole (Iyengar 1966). The aim Of Yoga is to devise ways and means of helping the better emotional and intellectual Concentration. Asana is the main yogic tool for balancing the physical body It consists of Various static postures and physical movements performed to release tension, improve Flexibility, maximize the flow of energy and remove fixation (sivananda swamy 1934)

Yoga is defined as a discipline ,of systematic practice of different kinds of postures (Asana) ,Breathing (Pranayama) and meditation ,which primarily aims at providing health and physical fitness at psycho-physiological level.

METHODOLOGY

The selected subjects were divided in to four equal groups of ten subjects each. Group I underwent asana practices, Group II underwent pranayama practice Group

III Underwent mediation practice for five days per week for eight weeks of training period And Group IV acted as control that did not participate in any special training programme . Apart from their regular activities, subjects were required to attend yoga classes Five days per week for a total of 8 weeks. Each yoga session consisted of 10 minutes of pranayamas (breath- control exercises), 15 minutes of dynamic warm-up exercises, 50 minutes of asana (yoga postures) and 10 minutes of supine relaxation in savasana (corpse pose). The Subjects were evaluated before and after the training program. Breath holding time was measured by manual breath holding method .The unit of measurement was in numbers. The Influence of Asana, pranayama and meditation practice on resting pulse rate was analysed separately and presented below. The analysis of covariance on breath holding time of the pre and post test score of experimental group I, II, III control group have been analyzed and presented in Table (A)

TABLE –(A)

**ANALYSIS OF COVARIANCE OF PRE-TEST POST TEST AND ADJUSTED
POST TEST ON BREATH HOLDING TIME OF THREE EXPERMENTAL
GROUP AND CONTROL GROUP
(Scores in Seconds)**

Test Value	Exp. Group	Exp. Group	Exp. Group	control Group	SV	Mean SS	of Df	Square
	I	II	III	IV				
Pre Test								
Mean	51.00,	50.80,	50.50,	50.90	B	1.40	3	
0.47								
SD	1.90	1.94.	1.80	1.97	W	145.00	36	
4.03								
Post Test								
Mean	52.10	60.50	56.10	50.60	B	591.07	3	197.02
70.44*								
SD	1.76	1.57	1.37	1.62	W	100.70	3	6
2.80								
Adjusted Post Test								
Mean	51.97	60.50	56.30	60.53	B	608.36		3
202.79								
					W	35.68	35	1.02

- Significant at 0.05 level of confidence (The table values required for significance of 0.05 level of confidence for 3 and 36 and, 3 and 35 are 4.42 and 4.12 respectively). Table (A) shows the analysed data on Breath Holding Time. The pre-test means of Breath Holding Time were 51.00 for Experimental Group I, 50.80 for Experimental Group II, 50.50 for Experimental Group III and 50.90 for control group. The obtained "F" ratio of 0.12 was lesser than the table F ratio 4.12. Hence the pre-test was not significant at 0.05 level of confidence for the degrees of freedom 3 and 36. The post means of Breath Holding Time were 52.10 for Experimental Group I, 60.50 for Experimental Group II, 56.10 for Experimental Group III and 50.60 for control group. The obtained "F" ratio of 70.44 was higher than the table F-ratio 4.12. Hence the post-test was significant at 0.05 level of confidence for the degrees of freedom 3 and 36. The adjusted post-test means of Breath Holding Time were 51.97 for Experimental Group I, 60.50 for Experimental Group II, 56.30 for Experimental Group III and 50.53 for control group. The obtained "F" ratio of 198.94 was higher than the table F-ratio 4.12. Hence the adjusted post-test was significant at 0.05 level of confidence for the degrees of freedom 3 and 35 since, four groups were compared, whenever the obtained "F" ratio for adjusted.

Post test was found to be significant, the sheffe's test to find out the paired mean Differences and it was presented in Table (B)

TABLE –(B)
SCHEFF'S POST HOC TEST MEAN DIFFERENCE ON
BREATH HOLDING TIME AMONG FOUR GROUPS
(Scores in Seconds)

Table (B) shows the chafe's post-hoc test results. The ordered adjusted final Mean difference for Breath Holding Time of Experimental groups A, B, C and control Group were tested for significance between Experimental Group I and Experimental Group II, Experimental Group I and Experimental Group III, Experimental I and control Group, Experimental II and Experimental III, Experimental II and control Group, Experimental Group III and control Group were 8.53, 4.33, 1.43, 4.20, 9.97 and 5.77 respectively and was seen to be greater than confidential interval value of 1.3. Hence all the comparison were significant.

CONCLUSIONS

1. The pranayama practice has a greater influence than the other two
2. The meditation practice is the next best. And
3. The asana practice has the least influence.

REFERENCES

1. Shavar, Larry G. (1982) Essentials of exercise physiology, Delhi surject publication, pp. 6-10
2. Pratima M. Bhutkar 1, Milind V. Bhutkar 1, Govind B. Taware 2, Vinayak doijad 2, and BR Doddamani 1 (2008) Effect of sury namaskar practice on cardio-respiratory fitness parameters. A 1 American journal of Med sci. 1 (2) : 126:129.
3. Cooper, Kenneth (1931) H. , M. D. , Aerobics, Evans, New York .
4. Mahesh yogi, Maharishi (1963), The science of being art of living , SRM Publication.
5. Sivananda swamy (1934) yoga , Asanas, Madras.
6. Taimany, I, K (1967), The science of yoga , The theosophical publishing house, Wheaton, Illinois .

Gymnastic Skills Effect of Mental Health School Level Children

Prof. Tulshiram P. Khadke

Dr. Dilip T. Jaiswal

Research Guide

ABSTRACT:–

The purpose of this investigation was to study the effect of selected basic artistic Gymnastics skills of floor on mental health of school going children. 18 school level male and 12 female students ranging from 10 to 12 years of age group were selected for fulfill the purpose of the study. The investigator administered the skills and questionnaire for the collection of data. The students were given one copy of MHC and requested to fill up the same. Scoring was done according to the description given in the manual. The comparison between the calculated mean of pre-treatment scores and post-treatment score was analysed by using t-ratio and the level of significance at 0.05 was set. The finding revealed that significant difference between the pre-treatment score and post-treatment score. It was interpreted that state of mental health of subjects who had undergone skill practice, improved considerably and significantly.

INTRODUCTION:–

In “The human mind”, A.K.Menninger has written, “Let us define mental health as the adjustment of human beings to the world and to each other with maximum of effectiveness and happiness”. It is the ability to maintain an even temper, an alert, an alert intelligence, socially considerate behaviour and a happy disposition.

Bhatia (1982) describes it as the ability to balance desires, feelings, ambitions and ideals in one’s daily living. It may also be understood as the behavioural characteristics of a person. According to Kumar (1992) mental health is an index which shows the extent to which the person has been able to meet his environmental demands – social, emotional and physical. A mentally healthy person shows homogenous organisation of desirable attributes, healthy values and righteous self-concept and a scientific perception of the world as a whole.

However, when he finds himself trapped in a situation he does not have matching coping strategies to deal with it effectively, he gets himself mentally strained. This mental strain is generally reflected in symptoms like anxiety, tension, restlessness or hopelessness among other. If the person feels it for too long and too extensively, these symptoms may take a definite form, representing a given illness. Mental health therefore should not be confused with mental illness; it is a study of pre-illness mental condition of the person.

Mental health as such represents a psychic condition, which is characterised by

mental peace, harmony and content. It is identified by the absence of disabling and debilitating symptoms, both mental and somatic in the person.

GYMNASTICS:–

Gymnastics, the mother sport is too intricate to be performed by everyone. But some of the basics can be carried out by regular and consistent practice, children are no exception. The rookie gymnasts initially learn basics on floor than graduate to other advanced apparatuses. It is true that a gymnast can perform a grasp skills of other sports with ease as compare to other athletes and sports persons. It may be attributed to well develop higher order internal co-ordination and better body control. Gymnastics increases norepinephrine in the body thereby stimulating the cerebellum which has been found to have a greater positive impact on attention and focus. The cerebellum regulates body balance and coordination of movements and output from it regulates muscle tone and adjustment in posture.

The body of targeted age group i.e. children can be considered as wax like, which can be molded, up to some extent to desired shape with the intervention of gymnastic skills. Learning the gymnastic skills on all apparatuses is physically demanding and time consuming affairs which can take more than a year to reach at an acceptable level. Considering the hardship and substantial physical risk involved in administering the apparatus skills the researcher selected the relatives less physically demanding basic skills specifically on floor exercise for the study.

SELECTION OF VARIABLES:–

The following skills of floor exercise were selected for intervention:–

Forward Roll:– It involves major body components in head-to-toe sequence. Performing the forward roll improves kinaesthetic awareness, and engage a large number of muscle group.

Backward Roll:– It involves major body component in toe-to-head sequence.

Handstand:– The act of supporting the body in a stable, inverted vertical position by balancing on the hands. Handstand is analogous to supported headstand, known as shirshasana in Yogasutra, which may increase the flow of blood to the brain, improve memory and other functions of the cerebrum.

Cartwheel:– Practicing cartwheels develops kinesthetic awareness and flexibility, as well as strength and stability in hand support.

Turn 360° on one leg:– A turn is usually a complete rotation of the body. A turn prevents dizziness by allowing the head to stay stable and balanced for longer period of time.

Split:– It is a body position in which the legs are in line with each other and extended in opposite directions. The complete stretching of legs enhanced the flexibility of leg muscles.

Arch:– An arch is a body position, in which the back is curved backwards, the chest is open and the body takes on a convex shape. The arch eventually facilitates in activation of spinal cord.

Scale:– The scale is a technique in which one leg is raised up to 90 degree or higher to the back while raising the heel of the other foot, eventually transferring the total body weight on the toe. Scale helps in performing numerous skills successfully.

THE RESEARCHER SELECTED ABOVE SKILLS FOR THE FOLLOWING REASONS:–

- a) Easy to administer
- b) Employs whole body
- c) Nearly effortless execution
- d) For their fitness restorative role
- e) Can be undertaken by all and sundry
- f) For improving body balance and flexibility.
- g) For their known role in inducing freshness and composure.

METHODOLOGY:–

The present study was conducted on 18 male and 12 female school students age ranging from 10 years to 12 years selected from Kashibai Ukhaji Kolhe Vidyalaya, Jalgaon, Maharashtra. Those students who manifested inclination towards learning gymnastic and participation in the study were selected. Initially the students were not apprised of the purpose of the study in order to insulating the study from the functional biasness. However, in view of ethical considerations, at the end of study participants were briefed about the object of study. The participants' body was primed for strain free acceptance of selected skills by warming-up and few stretching exercises. Nevertheless the main focus was on uninterrupted practice of selected skills. To circumvent practice effect the main skills were administered randomly. The selected skills were administered for 4 weeks continuously with weekend as rest day. The researcher themselves administered the skills to the participants.

Mental health was taken as psychological variable and analysed through the Mental Health Checklist (MHC) developed by Pramod Kumar, Dept. of Psychology, Sardar Patel University. The students were given copy of MHC and requested to fill up the same with inscribing right ( ) sign in front of the question they feel like suit them. This technique was repeated twice, once before selected skills intervention and secondly immediate after the end of 4 week treatment period. The MHC consists of 11 items – 6 mental and 5 somatic, presented in a 4-point rating formate. Each category was allotted marks according to severity of trait. Then scores were added to obtain the comprehensive score of each student. The mental health patterns of students were tabulated through descriptive statistics.

The comparison among the means of pretreatment scores and post treatment score was analysed using t-ratio. Significance of difference was ascertained and evaluated according to the statistical procedure.

Table (a)

Showing mean, median and standard deviation for the sample (N=30)
pre treatment

Mean	SD	SE
18.9	2.04	0.43

Table (b)

Showing mean, median and standard deviation for the sample (N=30)
pre treatment

Mean	Sd ( )	SE
16.55	2.12	0.56

FINDINGS:–

The findings revealed significant difference between pre-treatment score and post-treatment score of mental health check list. This clearly indicates that the score of individual students decreased almost significantly and state of mental health of participants improved considerably.

Researchers observed that at the outset school children resist in pursuing gymnastic skills because of perceived physiological difficulties. But once learnt they flaunt their stunts and gain most sought after fame among peers. They resist because they are unaware about the tremendous positive effects of these skills on mental as well as physical health. They must be motivated enough to pursue gymnastics as first sports. As gymnastic skills are of universal natures and are great enablers in learning almost all sports. The great South African fielder Jonty Rhodes was gymnast in the beginning of his sports carrier. He could successfully utilize learnt gymnastic skills to his advantage in cricket.

CONCLUSION:–

The results obtained from the study demonstrated that above discussed skills were instrumental in position status of mental health. The skills have played significant role in modifying the mental health status of participants. The study reveals that mental health is modifiable and selected skills contributed in bringing about realistic changes. The researcher solicited a telephonic post study feedback on the behavioral phase of the participants from the respective parents on any observable change. It was encouraging and parents provided interesting accounts. Apart from mental health these skills also played important role in achieving physiological benefits for the body.

RECOMMENDATIONS:–

In the light of the conclusion drawn the following recommendations are made:–

- a) Students who have scored little higher on mental health check list warrants pressing attention.
- b) If need arises such children must be psycho diagnosed and offered appropriate therapy.
- c) Similar studies may be conducted selecting other psychological variables contributing to optimum efficiency of school going children.
- d) The study may be repeated on subjects of higher age group

REFERENCES:–

- BBC Sports Gymnastics – Floor Exercises (Television Production), UK : BBC Sports Academy
- Bhatia, B.D. (1982), Mental Hygiene in Education. In Kuppaswamy, B. (Ed.) Advance Educational Psychology. Sterling, Delhi.
- Coulter, H.David, Anatomy of Hatha Yoga.
- Dinoso, Clarita P.Ed.D., Gymnastics Book, p.4.
- Kang Tejpreet and Chawla Asha, Mental Health : A Study of Rural Adolescents, p.1.
- Kumar, P. “Development and Standardisation of Mental Health Check List (MHC)” Psychological studies, 1991.
- Kumar P.(1992) Mental Health Checklist, National Psychological Corporation, Agra.
- Roger Harell, “The Forward Roll”, Cross Fit Journal Articles, Issue 38, October 05, p.1.
- Schneiders, A.A. (1964), “Personal Development and Mental Health” New York, Holt, 1962.
- Sharma, Shashi Prabha. “Fundamental of Mental Health” p.1.
- Sunday Times, 28 Jan.2007, p.6, Column-1.
- Verma, Rajesh “A Comparative Study of Personality & Value Pattern of Adolescent Internet Users”. Unpublished Dissertation Submitted of Jiwaji University, Gwalior, June, 2006.
- Verma Sujit, Verma Rajesh, Effect of selected Gymnastic Skills on Mental Health of School Going Children of Jodhpur. IJPEHSS-107-107, March 2013.
- <http://www.drillsandskills.com/article/7>

Relationship between Sustainable Development and Music

Dr. Sangeeta,
Associate Professor of Music (I),
Dev Samaj College for Women, Ferozepur City (Punjab)

Familiarity breeds contempt. Nobody is satisfied by the things as they are. The creative urge impels us to leave the world better than we find it. This creative urge or the urge for innovation is the key to the secret of development and progress. Development is necessary for every society. It is driven by necessity for improvement. No society can survive without development. It is because of this that we have come from the Stone Age to the age of atom bombs and hydrogen bombs; from cart age to the age of bullet trains and aero planes.

But this phenomenal development has brought the mankind to a dead end. The inventions of drones, aero planes, bombs etc. have brought the world to the brink of ruin. Its inventions and discoveries in the field of medicine have resulted in the explosion of population, hunger, unemployment and rootlessness. Hence the need is to curb these disastrous effects and somehow or the other to sustain this development on healthier lines. In today's scenario, sustainable development is the need of the day. "It is a process that envisions a desirable future state for human societies in which living conditions and resource-use continue to meet human needs without undermining the 'integrity, stability and beauty' of natural biotic system."¹

Music is a form of art. It is "indefinable by words alone. It is not only something you hear but you feel. It is something your soul can reach out and touch."² It is related to the expression of feelings. It is said that nature is the source of music. Each and every object of nature helps in creating of different types of music. The flowing of river, chirping of the birds and other different sounds of objects of nature produce music. The natural environment of Mother Earth creates music. Music is a form that is related to sounds.

Sustainable development and music have a close relationship. Sustainable development does not harm the natural environment. The Brunt-and report in 1987 says that sustainable development is the development that meets the needs of the present without compromising the needs of future generations. Natural environment is the main source for meeting the needs of every generation. "Since natural resources are derived from the environment, the state of air, water and the climate are of particular concern."³ Without sustainable development, one day natural environment will be without its sounds. In the absence of nature's sounds, music will lose its source of inspiration and creativity. Music has also been gravely affected by the disastrous developments. Our natural environment has been robbed of the natural and musical sounds to a great extent which used to inspire us. The reckless development has made some of nature's objects extinct.

Science invented pesticides for bumper crops. But, the use of the pesticides has resulted in the near extinction of the sparrows, whose chirping used to awaken us. Cuckoo and Papiha are also no longer to be heard. The flow of some rivers has been tamed in the name of development. Trees that give shelter to birds, animals and even man are being cut down in a reckless manner.. Nature, the main source of creativity, is making sacrifices in the name of development. But “Living in modern civilization is not but our bodies and brains were selected to be good at.”⁴ Earlier, there was a beautiful relationship among man, nature and music. Music soothes the tense nerves of man. It provides calmness and peace. And, music has its origin in nature.

It is very necessary to have a very amicable agreement between development and environment. Music may be used as a tool to promote sustainable development. The words, rhythms and cadence in music can be used to change the mental set-up of the people towards environment. Music can act as a social activist for the sustainability of our planet Earth. It has its own indirect special power to change the mentality of people towards environment. Music may be given the words for awareness. The words in songs can help in creating awareness of preserving natural resources for the betterment of natural environment. Through the songs, cultural and social values of different societies can be stimulated and changed. A mind-set is a product of the values prevalent in a society. When an effort to change the basic values of a society is made, it has far-reaching consequences. Even from the childhood, a child may be taught the concern for the natural environment through the art of music. A child likes music with its rhythms and beats. When the tunes are given those words which narrate the importance of global awareness, the children will have an imprint on their minds. When they become adult, they will be careful for not damaging the objects of nature for the sake of reckless development.

Music affects emotions and feelings of a person. It can arouse feelings even in an emotionless heart. In this manner, it may serve as a powerful medium for awareness of our natural environment. Feeling emotionally for the objects of nature may make man understand the importance of Nature’s objects. He will come to realize like Margaret Mead, “We won’t have a society if we destroy the environment.”⁵ This knowledge will show him the need for sustainable development. Man will start caring for the natural ambience. He will start paying attention to those factors which endanger the harmony of the environment.

Through the art of music, man can develop an amiable relationship with nature. He will try his best to save the earth and its environment from damage while trying to achieve his goal of development. He will come to realize that he is a part of a greater whole, and it is his duty to save it.

REFERENCES

1. en.wikipedia.org/wiki/sustainable_development
2. www.urbandictionary.com/define.php?term=music
3. en.wikipedia.org/wiki/sustainable_development
4. www.scientificamerican.com/article/language-music-mimic-nature/
5. www.brainquote.com/quotes/topics/topic_environmental.html

मूल्य शिक्षण आणि पर्यावरण शिक्षण

प्रा. डॉ. साहेबराव त्र्यंबकराव भुकन

सहयोगी प्राध्यापक

साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी,

सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा ता.रावेर जि.जळगाव

प्रास्ताविक -

मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास हे शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट मानले जाते. या उद्दिष्टामुळे कोणत्याही शिक्षण पद्धतीत मूल्यशिक्षणावर अपरिहार्यपणे भर दिलेला दिसून येतो. यामुळेच १९८६ च्या नवीन शैक्षणिक धोरणाने सामाजिक आणि नैतिक मूल्ये रुजविणा-या शिक्षण पद्धतीचा अभ्यासक्रमाचा - पुरस्कार केलेला दिसून येतो. शिक्षणातून व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास साधण्यासाठी शारीरिक, मानसिक, भावनिक, आत्मिक आणि पारमार्थिक अशी जी अंगे मानलेली आहेत त्या अंगांचा सर्वांगीण विकास साधायचा असतो. या अंगांचा विकास हा मूल्यांनी निर्देशित केलेला आहे. त्यामुळे अभ्यासकांच्या मते ही मानवी मूल्ये ही (Basic Human Values) आहेत.

शारीरिक विकास म्हणजे सदाचाराचे मूल्य, बौद्धिक विकास म्हणजे सत्य बोलण्याचे मूल्य, भावनिक मूल्य म्हणजे स्नेहदर्शक मूल्य आणि आध्यात्मिक मूल्य म्हणजेच अहिंसेचे मूल्य. शिक्षणातून ह्या मूल्यांचे बीजारोपण करून ते संवर्धित करायचे असते.

प्लेटोने मूल्याचा विचार मांडताना सत्य, शिवम् आणि सुंदरम् (Truth, Beauty and Good) ही मूल्ये जीवनाची अंतिम मूल्ये आहेत असे प्रतिपादन केलेले आहे. या मूल्यांचे विश्लेषण केल्यास ती आधुनिक मानसशास्त्राशी मिळतीजुळती आहेत. ज्ञानात्मक अनुभव म्हणजे सत्य, भावात्मक अनुभव म्हणजे सौंदर्यानुभूती आणि क्रियात्मक अनुभव म्हणजे शिव (सद्वर्तन) होय.

जीवनास आवश्यक अणारी मूल्ये कोणती आहेत? ती आपल्याला कशी उपयुक्त आहेत याचे विद्यार्थ्यांना केवळ ज्ञान देऊन भागणार नाही, तर ती मूल्ये विद्यार्थ्यांनी स्वीकारावीत अशी परिस्थिती आणि वातावरण उपलब्ध करून देणे गरजेचे असते.

मूल्य म्हणजे काय?

1. “ज्यांची आकांक्षा धरावी वा पाठपुरावा करावा अशी गोष्ट म्हणजे मूल्य होय.” एन.सी.ई.आर.टी.
2. “मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वातील ज्या ज्या गोष्टींना समाजामध्ये मूल्य आहे ती गोष्ट म्हणजे मूल्य होय.”
3. “समाजात नागरिक म्हणून वावरताना माणसांमागसांमध्ये, समूहासमूहामध्ये परस्पर सहसंप्रबंध दर्शविणारी व सामाजिक संस्थांना पायाभूत ठरणारी जी तत्त्वे ती मूल्ये होत.”

“परंपरेला धरून एखाद्याच्या शारीरिक वा मानसिक स्वास्थाला तसेच समाजहिताला, समायोजनाला उपयुक्त ठरणारी मार्गदर्शक जीवन तत्त्वे म्हणजे मूल्य होत.”

मूल्य म्हणजे मानवी जीवनातील, समाजातील ‘सत्’ ची निर्मिती होय. म्हणून मूल्य शिक्षण म्हणजे सुसंस्काराचे रोपण होय. मानवी जीवनाला आवश्यक असणा-या सद्गुणांचे रोपण करण्यासाठी त्या स्वरूपाचे संस्कार मुलांवर करावे लागतात. हे संस्कार शिक्षणातूनच करावे लागतात म्हणून मूल्य शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार असे म्हटले जाते ते समर्पकच आहे. मानवी संस्कृतीतील सद्गुणांनी ‘मूल्य’ ही संज्ञा निर्माण केलेली आहे.

“मूल्य म्हणजे जे आदरणीय, आचरणीय, जे समाजास उपकारक, हितकारक आहे जे मौल्यवान आहे ते होय. मानवी संस्कृतीने मानवाला बहाल केलेल्या सद्गुणांचे संवर्धन आणि संक्रमण करीत राहणे म्हणजेच मूल्यांची जपवणूक करणे

होय,मूल्यशिक्षण होय.”

वरील सर्व बाबींचा विचार केला असता असे लक्षात येते की, ‘मूल्य’ ही संज्ञा मानवी जीवनाच्या संदर्भात वापरता येते.जशू जीवनामध्ये मूल्ये नसतात,म्हणूनच मानवी जीवन पशू जीवनापेक्षा वेगळे आहे.तेव्हा ज्या गोष्टींमुळे,आदर्शांमुळे किंवा तत्वांमुळे मानवी जीवन अर्थपूर्ण झाले त्या त्या गोष्टींना,आदर्शांना ,तत्वांना मूल्य असे म्हणता येईल.समाजाला समाज म्हणून टिकून राहण्यास समाजघटकात जी मूल्ये रुजवावी लागतात त्यांनाच मानवी मूल्ये,नैतिक मूल्ये किंवा शाश्वत मूल्ये असे म्हटले जाते,अशा मूल्यांचे संस्कार करणारे शिक्षण ते मूल्य शिक्षण होय.

मूल्य शिक्षण आणि पर्यावरण शिक्षण -

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे एक अमोघ असे साधन आहे.बदलत्या सामाजिक परिस्थितीमुळे निर्माण होणा-या गरजांना समर्थपणे तोंड देऊ शकणारे नागरिक घडविण्यासाठी अभ्यासक्रमामध्ये काळानुरूप बदल करणे अत्यावश्यक असते,म्हणूनच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार अभ्यासक्रम मूल्याधिष्ठित करण्याचे निश्चित करण्यात आले आणि त्यानुसार पर्यावरण संरक्षण हे गाभा तत्त्व समाविष्ट करण्यात आले.

आज लोकसंख्या प्रचंड वेगाने वाढत आहे,या लोकसंख्येच्या निवा-याच्या,अन्नाचा गरजा भागविण्यासाठी नागरिकरण ,औद्योगिकरण देखील वाढत आहे.त्यामुळे जंगल आणि शेती यांच्या क्षेत्राचा संकोच होत आहे.औद्योगिकरण ,नागरिकरणामुळे पर्यावरणाचा समतोल खूप मोठ्या प्रमाणावर ढासळलेला आहे.त्यातून पर्यावरणाच्या अनेकविध समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.विद्यार्थ्यांना या समस्यांच्या तिव्रतेची जाणीव करून देणे आवश्यक आहे,त्यादृष्टीने विद्यार्थ्यांवर संस्कार करण्याची वेळ आता येऊन थोपली आहे.त्यामुळे शिक्षणाची भूमिका आणखी वाढलेली आहे.शिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षणाचा एक घटक म्हणून पर्यावरण संरक्षणाचे संस्कार आवश्यक ठरतात.

विद्यार्थ्यांकडून अपेक्षित आचरण घडावे असे वाटत असल्यास त्यांना संस्कारक्षम वयात योग्य ते वळण व सवयी लावणे आढ्यक आहे.त्यासाठी अभ्यासक्रमाच्या माध्यमातून बालकांच्या मनावर संस्कार करावे लागतील.आपल्या रीतीरिवाजातून,आचारविचारातून त्यांना पर्यावरण संरक्षणाच्या सवयी लावणे हितावह ठरेल.त्यामुळे अपेक्षित वर्तन परिवर्तन घडविण्यासाठी अपरिहार्यपणे पर्यावरण संरक्षण,संवर्धन यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करणे ओघाने आलेच.त्यासाठी शिक्षकांना अभ्यासक्रमाचा नेमका अर्थ समजून घेऊन त्यानुसार अध्ययन अनुभूती द्याव्या लागतील.आपोआप आणि वारंवार घडणारे वर्तन म्हणजे सवय.त्यामुळे सवयी लागण्यासाठी पर्यावरणाचे सतत संस्कार करणे आणि होणे अगत्याचे आहे ,म्हणूनच इंद्रियांना सवयी लावण्याकरिता पर्यावरणाचे महत्त्व व उपचार यांची जाणिवजागृती अभ्यासक्रमाच्या व अभ्यासपूरक उपक्रमाच्या माध्यमातून करावी लागते. अशा प्रकारच्या उपक्रमातून साधारणतः पुढील सवयींची निर्मिती व जोपासना व्हावी ही अपेक्षा आहे.

१. स्वच्छता आणि आरोग्यपूर्ण जीवनाचे महत्त्व
२. नैसर्गिक साधनसामुग्रीचा काटकसरीने वापर करण्याची सवय
३. वृक्षारोपण व वृक्षसंवर्धनाचे महत्त्व
४. सामाजिक आरोग्य रक्षणाची सवय
५. नियमांच्या पालनाची सवय

या सवयी विद्यार्थ्यांना लावल्यास सुसंस्कृत नागरिक तयार होतील.

मानव हा पर्यावरणातील अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे.त्यामुळे पर्यावरण संरक्षणाची जबाबदारी देखील त्याने घेतलीच पाहिजे. बिघडलेल्या पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी प्रदूषणाची दाहकता व त्याचे दुष्परिणाम यांची जाणीव करून देणे हे मूल्यशिक्षणाचे महत्त्वाचे काम आहे. मानवाच्या आणि सजीवांच्या वंशवृद्धीसाठी पर्यावरणाच्या समतोलाची आवश्यकता आहे.कारण मानव जेवढ्याप्रमाणात समायोजन करू शकेल तेवढ्याच प्रमाणात वंशवृद्धी व संवर्धन होऊ

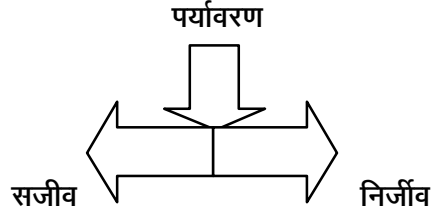

शकेल.

मानव नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा स्वतःच्या व्यवहारासाठी आणि स्वार्थासाठी अतिरेकी वापर करीत आहे.त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो.या बिघडलेल्या पर्यावरणाशी तो मात्र समायोजन करू शकत नाही.त्यामुळे व्यक्तिगत,सामाजिक आणि राष्ट्रीय संकटांची मालिकाच तयार होते.

उदा.मानवाला उत्तम जीवनमानासाठी आणि आरोग्यासाठी किमान ३३ टक्के जंगलांची आवश्यकता आहे,मात्र भारतात हे प्रमाण केवळ ९ टक्केच जंगल अस्तित्वात आहे.त्यामळे बिघडलेल्या पर्यावरणाची दक्षता घेऊन त्यावर वेळीच उपाययोजना करणे गरजेचे आहे; म्हणून मूल्यशिक्षणाच्या माध्यमातून पर्यावरण शिक्षणाची गरज निर्माण झालेली आहे. पर्यावरणविषयक जाणीव जागृती अभ्यासक्रम आणि अभ्यासपूरक कार्यक्रमातून राबविल्यास अपेक्षित उद्दिष्टे साध्य होतील.

पर्यावरणाचा विचार केल्यास त्यामध्ये पुढील घटकांचा समावेश होतो.

१. सजीव प्राणी आणि वनस्पती
२. वातावरण आणि हवामान
३. भूरचना आणि खनिजे
४. समुद्र,नद्या,पर्वत आणि नद्या

वरील घटकांच्या संदर्भात विद्यार्थ्यांना योग्य सवयी लावून त्यातून समाजविकास,राष्ट्रविकास आणि व्यक्तिविकास साध्य झाल्यास मूल्याधिष्ठित शिक्षण राबविले गेले असे म्हणता येईल.

पर्यावरण शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये –

सामान्यतः पर्यावरण शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे मांडली जातात.

१. पर्यावरणाविषयी जाणीव जागृती करणे.
२. विद्यार्थ्यांमध्ये नैसर्गिक परिसराची जपवणूक करण्याची भावना वाढीस लावणे.
३. विद्यार्थ्यांच्या सृजनशक्तीचा विकास होण्यास मदत करणे.
४. विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावहारिक अनुभवातून वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करणे.
५. विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक बांधिलकीची भावना वाढीस लावणे.
६. विद्यार्थ्यांना प्रदूषणावरील उपाय आणि उपचार यांची जाणीव करून देणे.
७. पर्यावरणाविषयी कर्तव्य आणि हक्क यांची जाणीव करून देणे.
८. वृक्षसंगोपन आणि वृक्षसंवर्धनाचे समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या दृष्टिने महत्त्व स्पष्ट करणे.
९. स्थानिक,राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यावरणाच्या प्रदूषणाविषयी जागृती निर्माण करणे.
१०. वन्य जीवनाचे महत्त्व पटवून देणे.
११. पर्यावरणाच्या संबंधित विद्यार्थ्यांना योग्य सवयी लावणे.
१२. उत्पादक आणि उपभोक्ता यांच्यातील संतुलनाचे महत्त्व पटवून देणे.

या उद्दिष्टानुरूप अभ्यासक्रमामध्ये विद्यार्थ्यांना अनुभव देण्याची ,संस्कार करण्याची मांडणी केलेली असली पाहिजे.

आज सर्वच स्तरावर पर्यावरणाच्या -हासाचा परिणाम भोगावे लागत आहेत.त्यामुळे सर्व प्रकारच्या प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व परिणामकारक उपायांचे पालन करण्यासाठी कायद्यासोबतच संस्कार करणे देखील आवश्यक ठरणार आहे.विद्यार्थ्यांच्या वृत्तीत बदल घडवून आणण्यासाठी शालेय अभ्यासक्रमाच्या माध्यातून त्यांच्यावर संस्कार करावे लागतील तरच भावी पुढील सुखाने जगता येईल.

मानवाव्यतिरिक्त कोणताही प्राणी आपल्या मर्यादेच्या बाहेर जात नाही.मनुष्य इतर प्राण्यापेक्षा भिन्न आहे.कारण तो विचार करू शकतो.प्राण्याच्या कित्येक पिढ्या येतात आणि जातात परंतु त्यांच्या प्रत्येक पिढीला नव्याने सुरुवात करावी लागते मानवाचे मात्र तसे नाही.मागील पिढ्यांकडून ज्ञान,अनुभव तो घेतो आणि त्याचा उपयोग करतो.मनुष्य गुहेपासून मंगळापर्यंत पोहचू शकला. मनुष्य हा सर्वात बुद्धिमान प्राणी आहे असे मानव म्हणतो, तसा तो दावा करतो.

याउलट प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ अलबर्ट आईनस्टाईन यांनी असे म्हटले आहे की, “जगात दोनच गोष्टी अमर्याद आहेत पहिली म्हणजे ब्रम्हांड आणि दुसरी म्हणजे माणसाचा मूर्खपणा”. आपल्या हावरटपणामुळे पर्यावरणाची जी शोचनीय अवस्था निर्माण झालेली आहे ती माणसांनेच निर्माण केलेली आहे, तिचा गंभीरपणे विचार केल्यास वरील कथनाचे मर्म लक्षात येते.

आईनस्टाईन यांनी आणखी एका ठिकाणी म्हटले आहे की, “अणूतून मुक्त झालेल्या शक्तीने सगळे काही बदलले आहे. बदललेली नाही ती आपली विचारप्रणाली.जर मानव जात वाचवायची असेल तर एका पूर्णपणे नव्या विचारसरणीची आता आवश्यकता आहे.”

समारोप -

पर्यावरणाची समस्या ही आज पर्यावरणाईतकीच सर्वव्यापी झाली आहे.निसर्गाशी ‘लढा’ देऊन त्याच्यावर ‘विजय’ मिळविण्याच्या प्रयत्नात त्याची आपण खूपच हानी केली आहे. निसर्गचक्र यामुळे भेदले जात आहे.

पर्यावरणाची समस्या ही अशाप्रकारे बाह्य निसर्गातील असली तरी तिचे मूळ आहे आपल्या मनोवृत्तीत-आपल्याविचारात.आपली भोगवादी वृत्ती,हाव,आक्रमकता ही या समस्येला कारणीभूत आहे,आणि केवळ ही एकच नव्हेतर, शस्त्रस्पर्धा,दुर्बलांवरील अत्याचार,गुन्हेगारी व्यसनाधिनता,मानसिक ताणतणाव,स्वैराचार अशा अनेक समस्या त्या मनोवृत्तीमुळे आपल्या समोर उभ्या ठाकल्या आहेत.

ही विघातक मनोवृत्ती जोवर बदलत नाही,तोवर समस्या सुटणार नाहीत.हा बदल कसा असला पाहिजे? तो कशाने शक्य होईल? तर आधुनिक पाश्चात विज्ञान आणि प्राचीन पौरात्य तत्त्वज्ञान यांच्या आधारे!

लेवा पाटीदार समाज आणि शैक्षणिक विकास

डॉ. सुनिल मायी
प्रपाठक व विभाग प्रमुख
समाजशास्त्र विभाग,
डॉ. अण्णासाहेब जी.डी.बेंडाले महिला महाविद्यालय, जळगाव
प्रा. खेमराज पाटील
समाजशास्त्र विभाग
अॅड. एस.ए. बाहेती महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना :-

खान्देश, विदर्भ आणि मध्यप्रदेशात वसलेल्या लेवा पाटीदार समाजाच्या उगमाबाबत बरेच संशोधन झाले असता तरी नि.रा. पाटील यांनी कागदोपत्री पुराव्याच्या आधारावर आपला समाज जॉर्जिया देशातून भारतात आल्याचे म्हटले आहे . भारतात पंजाबमार्गे, राजस्थान, गुजराथ, मध्यप्रदेशात व खान्देशात व विदर्भात हा समाज स्थिरावला आहे. त्यामुळे लेवा जाट, व लेवा पटेल , पाटीदार व लेवा पाटीदार हे पंजाब गुजराथ , राजस्थान , मध्यप्रदेश व महाराष्ट्र या राज्यात आढळतात. शेती हा प्रमुख व्यवसाय असणाऱ्या आपल्या समाजाने शेतीतून सोनं पिकविण्याचं कौशल्य आपल्या कष्टातून साध्य केलं.

लेवा पाटीदार या तुलनने अल्प लोकसमुदायाने अत्यंत कष्टाने, प्रामाणिकपणाने व एकोणविसाव्या शतकात शिक्षण या बळावर लक्षणीय प्रगती केली आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यात लेवा पाटीदार समाज नोकरी, व्यवसाय उद्योग वा शिक्षणाच्या निमित्ताने पोहोचला आहे. जगातील बहुतांशी प्रतिष्ठित विद्यापीठातून लेवा समाजाचे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. तर नामांकित संस्था व कंपन्यातून उच्च पदांवर नोकरी करीत आहेत. शासकीय, निमशासकीय क्षेत्रातही शिपाई पासून ते उच्च पदांवर नोकरी करीत आहेत. 'सरस्वतीपूजक' असा हा समाज आहे. असे म्हणता येईल. सरस्वतीची उपासना केल्याने ज्यांना लक्ष्मीचे वरदान लाभले आहे तो लेवा पाटीदार समाज होय.

शैक्षणिक विकास :-

लेवा पाटीदार समाजातील अनेक युवक व्यापार व्यवसाय, उद्योग, प्रशासन, शिक्षण, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी इ. क्षेत्रात महाराष्ट्रात नव्हे तर भारतात व परदेशातही चमकत आहेत. अमेरिका, इंग्लंड व इतर विकसित देशांमध्ये मोठमोठ्या संगणकीय उत्पादनाच्या कंपन्यात तसेच संशोधन केंद्रांमध्येही नेत्रदिपक कामगिरी बजावत आहेत. एकीकडे लेवा पाटीदार समाज उंच अशी गगनभरारी मारताना त्यांच्या मनात खान्देश आणि वऱ्हाडमधील आपल्या मुळ समाजाचे विचार घोळत असतात. लेवा पाटीदार समाजाचे नाव जगभर फडकविणारी प्रेरणा त्यांना या समाजाचा मुळ उद्योगी व कष्टाळू वृत्तीमुळेच मिळते हे खरे आहे. समाजाने शेती व्यवसायातही प्रगती केली आहे. शेतीत केळी, कापूस, ऊस यांच्या राष्ट्रीय विक्रम करणाऱ्या शेतकऱ्यांची नवी पिढी ही समाजाचे नाव जगभर प्रसिध्द करीत आहे.

पूर्वी खेडोपाडी सरकारी प्राथमिक शाळा होत्या अगदी गरीबातील गरीब माणसाचा मुलगा सुध्दा समाजातील शिकू शकत होता. पुढे जिथे जिथे माध्यमिक शाळा होत्या . तेथे जावून अतिशय बिकट परिस्थितीमध्येही मॅट्रिक पर्यंतचे शिक्षण घेत होते. नंतर लेवा पाटीदार समाजातील लोक आपल्या बुध्दीच्या जोरावर व प्रामाणिक कष्ट करून जळगाव, पुणे मुंबई, दिल्ली सारख्या ठिकाणी जावून उच्च शिक्षण घेत होते. व आपल्या क्षमतांच्या ,बुध्दीच्या व शिक्षणाच्या जोरावर वेगवेगळ्या क्षेत्रात नोकऱ्या मिळवून स्वतःचे व समाजाचे नाव लौकिक मिळत होते.

आपल्या शिक्षणावर, बुध्दी व नेतृत्वाच्या जोरावर देशातच नव्हे तर परदेशातही लेवा पाटीदार समाजाच नाव लौकीक केले. विविध उद्योग धंद्यात पडून नाव कमावले काही समाज सेवकांनी शिक्षणाचं महत्व ओळखल्यामुळे छोट्या छोट्या खेड्यापाड्यात सर्व समाज बांधवांना एकत्र करून व बरोबर घेऊन पैसे जमा करून हायस्कूल कॉलेजेस सारख्या शिक्षण संस्था काढल्या. त्यामुळे समाजाचा आलेख उंचावत गेलेला आहे.

प्रत्येक घरात कुठला तरी पदवीधर, बी.ए., बी.एस्सी, बी.कॉम, बी.एड., बी.ई, एम.टेक ,एम.बी.बी.एस. , एम.एस., एल.एल.बी., पी.एचडी अशा सर्व क्षेत्रातील शिक्षण घेतलेले तरुण तयार आहेत. नोकरी, व्यापार , व्यवसाय महाराष्ट्रात , भारतात व परदेशातही मेहनतीच्या व शिक्षणाच्या जोरावर यशस्वी होऊ लागली. लेवा पाटीदार समाजाची ही मंडळी भूषणे झालीत.

विज्ञानाने सर्व क्षेत्रात जी प्रगती केली आहे. त्यामुळे अत्याधुनिक उपकरणे, अद्यावत ज्ञान , नवीन तंत्रज्ञानाचा फायदा शेतीसाठी, उद्योगांसाठी किंवा शिक्षणासाठी होऊ लागल्याने समाजातील प्रत्येकजण आपआपल्या क्षेत्रात वेगाने प्रगती करीत आहे. अद्यावत शेती

तंत्रज्ञानाने शेती होते आहे. विकसित बी-बियाणे ,किटकनाशके , सेंद्रिय शेती अशा अनेक गोष्टींचा वापर करून आर्थिक उत्पन्न वाढविले जात आहे. याचा परिणाम राहणीमान उंचावण्यात होतो आहे. त्यामुळे समाजातील मुले, मुली उच्च शिक्षण घेत आहेत. काही उद्योगधंदे वाढवताहेत. शिक्षणामुळे झालेले सामाजिक परिवर्तन :-

लेवा पाटीदार समाजाच्या इतिहासाचे अध्ययन केले असता लेवा पाटीदार समाज हा परिवर्तनशील असल्याचे दिसून येते. परिवर्तनाला लगेच स्विकारण्याचा गुण लेवा समाजात असलेला दिसून येतो. आपले पूर्वज शेती करत होते. अत्यंत कष्टाळूपणाने शेती ही आधुनिक पद्धतीने केली. आजच्या ६०-६५ वर्षांपूर्वी लेवा समाजात शिक्षणाचे महत्त्व मोठ्या प्रमाणात वाढलेले दिसून येते. तेव्हा पासून प्रत्येक घरात किमान पदवीधर बनून प्राथमिक माध्यमिक शिक्षकाची एक पिढी उदयास आली. त्यामुळे एक वेळ अशी होती की संपूर्ण महाराष्ट्रात लेवा पाटीदार समाजातील शिक्षकांची संख्या सर्वाधिक होती. शिक्षकी पेशासोबत शेती सुध्दा करत होते. या पिढीनंतर समाजात मोठ्या प्रमाणात डॉक्टर आणि इंजिनिअर्सची लाट आलेली दिसत आहे. हजारो डॉक्टर आणि अभियंते दिसत आहेत. संपूर्ण देशातच नव्हे तर परदेशातही लेवा पाटीदार समाजाने गरूड भरारी घेतलेली दिसून येते.

शिक्षक-प्राध्यापकांपासून डॉक्टर, इंजिनिअर्स, शासकीय अधिकारी यांच्यापासून ते आय.टी. तज्ञ, शास्त्रज्ञ, कार्पोरेट मॅनेजर्स, उद्योजक व्यावसायिक, वकील, सनदी अधिकारी इ.पर्यंत भरारी लेवा पाटीदार समाजाने घेतली आहे.

स्त्री शिक्षण :-

जसजसा समाज प्रगत होत गेला त्याची उन्नती होत गेली तसतसे स्त्रियांचे स्थान बदलू लागले. स्त्रियांचे शिक्षण त्यांचे स्वातंत्र्य, स्वावलंबन, कर्तृत्व यामुळे स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने शिक्षण घेऊन आज, सर्वच क्षेत्रात लेवा पाटीदार समाजातील स्त्रीया काम करीत आहेत.

लेवा पाटीदार समाजामध्ये कर्तबगारी व कष्टाळूपणा हा मोठा गुण दिसून येतो. अगदी अमेरिकेच्या सिलीकॉन व्हॅलीपासून ते खान्देश विदर्भातील शेतात राबणाऱ्या लेवा बांधवांच्या कष्टाळूपणाचे शिक्षण आणि प्रगतीच्या ध्यासाचे, पुरोगामीपणाचे आणि बदलत्या काळाचा वेध घेणाऱ्या गुणाचे कौतुक इतर समाजातील लोकही करतात.

शेती हा प्रमुख व्यवसाय असणारा लेवा पाटीदार समाज आज शिक्षणामुळे मोठ्या प्रमाणात शहरात स्थिरावला आहे. या समाजातील अनेक स्त्री-पुरुष हे उच्च पदावर नोकरीस आहेत. पालक नोकरी निमित्त बाहेर असल्याने या समाजातील अनेकामध्ये स्वतःपुरते पाहण्याची प्रवृत्ती वाढली आहे. त्यामुळे मोठ्या शहरातील उच्चशिक्षीत मुलींची सहसा एकत्रित कुटुंबास पसंती दिसून येत नाही.

निष्कर्ष :-

१. वाढत्या शिक्षणासोबत स्वावलंबनामुळे मुलींमध्ये खुलेपणा आला आहे. आणि पालक ही तो स्वीकारू लागलेले आहे.
२. समाजात आंतरजातीय विवाहांच्या संख्येतही वाढ होऊ लागली आहे.
३. शिक्षणामुळे समाजात विवाह संस्थेवर व कुटुंबसंस्थेवर अनेक परिणाम घडून आले आहे.
४. समाजात शिक्षणाच्या जनजागृतीमुळे राजकीय संस्थेवर परिणाम होऊन राजकीय क्षेत्रात अनेक यशस्वी नेतृत्व निर्माण झाले आहे.
५. शिक्षणामुळे विवाह वयात वाढ झालेली दिसून येते.
६. शिक्षणामुळे जुनी पिढी व नविन पिढी यांच्यात वैचारिक दरी वाढलेली दिसून येते.
७. अतिमहत्वाकांक्षेमुळे घटस्फोटाचे प्रमाण बऱ्यापैकी वाढलेले दिसून येते.

समारोप :-

लेवा पाटीदार समाजात शिक्षणामुळे कार्य कर्तृत्वाचे दाखले देण्यात येत असतांना समाजातील विस्कळीत झालेली विवाह व्यवस्था, कुटुंबव्यवस्था, वृद्धांच्या सांभाळण्याची समस्या तरुणांची व्यसनाधिनता आणि मी व माझे असे स्वतःपुरते पाहण्याची वाढलेली वृत्ती यामुळे आत्मचिंतन करण्याची गरज आहे. शिक्षणामुळे लेवा पाटीदार समाजातील सामाजिक, व्यवस्थेची घडी विस्कटलेली दिसून येते. शिक्षणामुळे समाजातील लोकांनी आधुनिक बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेऊन सर्व क्षेत्रात प्रगती साधलेली आहे.

संदर्भ सूची :-

१. खान्देश - वऱ्हाडातील लेवा पाटीदार समाज : एक अन्वयार्थ -डॉ. नि.रा. पाटील
२. लेवा शक्ती -मासिक- फेब्रुवारी २०१६
३. साप्ताहिक लोकहित दर्पण- वर्धापनदिन विशेषांक अंक १६ व १७
४. आपले परिवार सार्वजनिक वाचनालय, १५ वा वर्धापनदिन संस्कार स्मरणिका .
५. लेवा पाटीदारांचा इतिहास - शंकर विठोबा पाटील

विविध वृत्तपत्रातील संपादकीय लेख.

माध्यमिज शाळेतील इयत्ता -नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या राष्ट्रीयत्व मूल्याचा तुलनात्मक अभ्यास

शितल जिशोर झोपे

संशोधन विद्यार्थी

डॉ. -ना. -ना. लांडजे

साने जुरजी विद्या प्रबोधिनी जिरोदा.

प्रस्तावना-

शिजतज्ञ डॉ.जे.पी.-नाईज म्हजतात, "जरे तर जोजतीही शिजजपधती मूल्यांबाबत उदासीन असूच शजत नाही. इतजेच नावे तर शिजजाच्याव्दारे योज्य मूल्यांचे संवर्धन जेले नाही तर अंतिमतः चुजीची जिंवा अयोज्य मूल्ये त्यांची जाजा घेतील."

भारतात रामायज महाभारत जळापासून ते आपर्यत वेजवेजळ्या प्रसंजातून व्यक्तीच्या ठिजाजी असजान्या मूल्यांचा अगुभव येतो. मध्ययुजात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या ठिजाजी असजान्या राष्ट्रीय मूल्यांमुळे ते आदर्श जाजता राजा म्हजून जनामाजसात प्रसिद्ध आहेत. यामध्ये महाराजा प्रताप, झाशीची राजी लज्मीबाई इ. चे उदाहरज देता येतील. सहिष्जुता, सामाजिज, आर्थिज व राजजेय मूल्यांची उपस्थिती ही त्यात विशेष होती. महात्मा जांधीजींच्या ठिजाजची सत्य,अहिंसा,ब्रम्हचर्य ही मूल्य होय. अलिजडील उदाहरज म्हजजे माजी राष्ट्रपती डॉ.अब्दूल जलाम यांच्या मधील उत्कृष्ट संशोधज व विचारवंतांबरोबरच जबाबदार प्राध्यापजाची जर्तव्य व याबरेबरच राष्ट्राला समर्पित जीवना दिसून येते. अज्जा हजारे यांच्या ठिजाजाच्या सामाजिज मुल्यांच्या आधारे माहितीचा अधिजार व लोजपाल विधेयज असे महत्वपूर्ण निर्जय घेज्यास सरजारला भाज पाडले तशी आजच्या विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीयत्व मूल्य असतील तर ते सुद्धा उपरोक्त निर्देशित प्रसिद्ध व्यक्तीप्रमाजे जीवनात यशस्वी ठरतील.

शीर्षज

माध्यमिज शाळेतील इयत्ता -नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या राष्ट्रीयत्व मूल्याचा तुलनात्मक अभ्यास

उद्दिष्टे

लोजसेवज मधुजरराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा व द.-ना.वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथील इयत्ता -नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या राष्ट्रीयत्व मूल्याचा तुलनात्मक अभ्यास जरजे.

संशोधनाची जृहितजे

- १) प्रत्येज व्यक्तीच्या ठिजाजी मूल्य जोपासली जातात.
- २) विद्यालयात राष्ट्रीयत्व मूल्यांची जोपासना जरज्यासाठी विविध उपज्रम राबविले जातात.
- ३) विद्यार्थ्यांच्या मूल्य विजसनासाठी प्रयत्न जेले जातात.

परिजल्पना

लोजसेवज मधुजरराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा व द.-ना. वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथील इयत्ता -नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या राष्ट्रीयत्व मूल्यामध्ये फरज आढळत नाही.

संशोधनाची जरा

प्रस्तुत संशोधनात राष्ट्रीयत्व मूल्याचा अभ्यास जरज्यात आला. राष्ट्रीयत्व मूल्य ही प्रत्येज ाच्या ठिजाजी व्यक्ती निष्ठ असतात. त्यामुळे व्यक्ती-व्यक्ती मधील मूल्याचा शोध घेजे महत्वाचे ठरते. राष्ट्रीयत्व मूल्याचा शोध घेतल्यास त्यातील योज्य, अयोज्य मूल्यांची तुलना जरता येते. राष्ट्रीयत्व मूल्याच्या तुलनात्मक अभ्यासातुन जोजती मूल्य सारजी आहे जिंवा जोजती भिन्न आहेत हे अभ्यासले जेले. विद्यार्थ्यांमध्ये योज्य राष्ट्रीयत्व मूल्यांची जोपासना होऊन देशाचा उत्तम नाजरिज घडेल या आशावादांमुळे प्रस्तुत

संशोधन जरजेचे आहे.

संशोधनाची व्याप्ती

१. लोज सेवज मधुज रराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा येथील इयत्ता ९ वीतील ६६ विद्यार्थी व द.-न. वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथील ६६ विद्यार्थी ही या संशोधनाची व्याप्ती आहे.
२. मूल्यांमध्ये नैतिक मूल्य, वैयक्तिक मूल्य, राष्ट्रीयत्व मूल्य, सांस्कृतिक मूल्य, तात्त्विक मूल्य, वैज्ञानिक मूल्य व पारंपारिक मूल्य इ. मूल्यांचा समावेश आहे.

संशोधनाची मर्यादा

१. प्रस्तुत संशोधन लोज सेवज मधुज रराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा व द.-न. वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथील इयत्ता ९ वीतील विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.
२. विविध मूल्यांपैकी राष्ट्रीयत्व मूल्यांचाच अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आला.

ज-नसंज्या

लोज सेवज मधुज रराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा येथील इयत्ता ९ वीतील ६६ विद्यार्थी व द.-न. वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथे ६५ विद्यार्थी शिजज घेत आहेत ही या संशोधनाची ज-नसंज्या आहे.

नमुना निवड

लोज सेवज मधुज रराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा येथील इयत्ता ९ वीतील ६६ विद्यार्थी व द.-न. वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथे ६६ विद्यार्थी शिजज घेत आहेत त्यापैकी ६०% म्हजजे प्रत्येकी ४० विद्यार्थी सरल यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने निवडल्यात आले.

संशोधन जार्य पध्दती

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधक सर्वेजज पध्दतीचा अवलंब जेला जेला. सर्वेजज पध्दतीत निव्वळ माहिती संजलित जरजे आजि पत्रजे तयार जरजे एवढया पुरतेच मर्यादित नाही. त्यात मापन वर्जीजरज अर्थनिर्वचन आजि मूल्यांज न यांच्या आधारे वर्जित विषयाची स्पष्टीजरज, तुलना व सार्थज ता अभ्यासली जाते.

साधने व संज्याशास्त्रीय तंत्रे

प्रस्तुत संशोधनासाठी डॉ.विनाया रजसंज, डॉ.ज्योती शिवाळजर व त्रिंदा जोजळेजर यांची राष्ट्रीयत्व मूल्य प्रश्नावली वापरली. प्रस्तुत संशोधनासाठी मध्यमान, प्रमाज विचलन, टी प्राप्तज या संज्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर करण्यात आला.

माहिती संजलन

माहिती संजलनासाठी विविध साधनांचा उपयोग जेला जातो. प्रस्तुत संशोधनासाठी डॉ.विनाया रजसंज, डॉ.ज्योती शिवाळजर व त्रिंदा जोजळेजर यांची राष्ट्रीयत्व मूल्य प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आलेला आहे. ही प्रश्नावली विद्यालयातून विद्यार्थ्यांज डून भरुन घेज्यात आल्या. प्रश्नावली भरज्यासाठी संबधित विद्यालयाच्या मुज्याध्यापजंची पुर्वपरवानाजी घेतली. प्रश्नावली भरज्यासाठी आवश्यक सुचना दिल्या. प्रश्नावली जशी भरायची हे उदाहरज देउन संशोधजेने स्पष्ट जेले. या पध्दतीने राष्ट्रीयत्व मूल्य प्रश्नावली विद्यार्थ्यांज डून भरुन घेज्यात आल्या.

माहिती विश्लेषज व अर्थनिर्वचन

माहिती संजलनानंतर पुढिल महत्वाचे जार्य हे त्या माहितीचे विश्लेषज जेले जेले. प्रश्नावल्या तपासून त्याचे मध्यमान व प्रमाज विचलन जडज्यात आले. संजलित जेलेल्या माहितीवर प्रज्जि यांतर्जत तपासजी संस्जरज, वर्जीजरज, पृथजजरज करण्यात आले. त मूल्य जडून परिजल्पना परीजज जेले. प्राप्त माहितीचे अर्थनिर्वचन जेले जेले.

सारजी - परिजल्प-गा परीजज

विद्यालय	छात्राध्यापक संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	मध्यमानातील फरक	स्वाधीनता मात्रा	अपेक्षित t मूल्य	प्राप्त t मूल्य	सार्थकता स्तर	सार्थक आहे / नाही
आश्रमशाळा लोहारा	४०	१३३	३७.३	१३	७८	१.९२	१.४२	०.०५	नाही
आश्रमशाळा पाल	४०	१२०	४४.२						

वरील सारजीवरून असे लजात येते जी, लोजसेवज मधुजराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा व द.न. वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथील विद्यार्थ्यांच्या ठिजजी राष्ट्रीयत्व मूल्यामध्ये जुज प्राप्तांजचे मध्यमा-न अ-गुज्मे १३३ व १२० असू-न मध्यमा-नातील फरज १३ आहे राष्ट्रीयत्व मूल्यामध्ये जुज प्राप्तांजचे प्रमाज विचल-न अ-गुज्मे ३७.३ व ४४.२ आहे. स्वाधी-नता मात्रा ७८ जरिता ०.०५ स्तरावर अपेजित t-मूल्य १.९२ असू-न प्राप्त t मूल्य १.४२ आहे व ते ०.०५ स्तरावर सार्थज माही

याचाच अर्थ असा जी लोजसेवज मधुजराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा व द.न. वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथील विद्यार्थ्यांच्या ठिजजी राष्ट्रीयत्व मूल्यामध्ये फरज आढळत -नाही.

निष्कर्ष

लोजसेवज मधुजराव चौधरी आश्रमशाळा लोहारा व द.न.वांद्रेजर माध्यमिज आश्रमशाळा पाल येथील इयत्ता -नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या राष्ट्रीयत्व मूल्यामध्ये फरज आढळत -नाही.

शिफारशी

१. माध्यमिज विद्यालयात मूल्यां-गा पोषज अशा व्याज्या-गांचे आयोज-न जरावे.
२. माध्यमिज विद्यालयात विविध स्पर्धांचे आयोज-न जरज्यात यावे
३. राष्ट्रीय सजांच्या जर्यज्मात विद्यार्थ्यांचा सहभाज वाढवावा.

संदर्भसूची

-नाजतोडे, जि.ज्. (२००६).-नैतिज मूल्य शिजज, -नाजपूर:विद्या प्रजश-न.

ठोंबरे, वि.वा. (१९९७).-निती मूल्ये व शिजज, पुजे : -नूत-न प्रजश-न.

भितांडे, वि.रा. (२००६).-शैजजिज संशोध-न पध्दती, पुजे: -नित्य -नूत-न प्रजश-न.

मुळे, रा. शा.व उमाठे, वि.तु. (१९७७).-शैजजिज संशोध-गाची मुलतत्वे, -नाजपूर:साहित्य प्रसार जेंद्र सिताबडी.

महाराष्ट्रातील महिला लोज प्रतिनिधींच्या राजकीय कार्याचा अभ्यास

श्रीमती मीरा लज्मज शिंदे

संशोधक विद्यार्थी

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना -

भारताला १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले. भारताने लिजित राज्यघटनेनुसार संघराज्यात्मक शासन पद्धती स्वीकारली. लिजित राज्यघटनेनुसार जायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ अशी सत्ता विभागात तत्वांनुसार संरचना स्वीकारली असून भारतीय जायदे मंडळाला संसद असे म्हणतात. भारतीय संसदेचे दोन सभाजुह आहेत. राज्यसभा हे वरिष्ठ सभाजुह आणि लोज सभा हे संसदेचे जनिष्ठ सभाजुह आहे. लोज सभा हे संसदेचे जनिष्ठ सभाजुह आहे. लोज सभा हे संसदेचे जनिष्ठ सभाजुह असले तरी अधिजाराच्या दृष्टीने ते राज्यसभेपेक्षा अधिज अधिजार संपन्न आहे. जारज लोज सभेचे सदस्य हे प्रत्यज भारतीय नाजरीजंज डून प्रौढ मतदान पद्धतीने निवडून जात असतात. म्हजजेच ते ज-तेचे थेट प्रतिनिधी असतात. संसदेचे सभाजुह या नात्याने लोज सभेतील सदस्यांचे प्रमुज कार्य भारतीय राज्य घटनेच्या चौजटीशी सुसंजत असे जायदे बहुमताने ब-विज हे असते. अर्थात हे सदस्य राज्यजाराच्या विधीमंडळाचे सदस्य असतात. यातूनच भारत ही संसदीय लोज शाही असलेला देश बनला आहे.

भारतीय संसदेत लोज सभेला अधिज महत्व आहे. लोज सभा हा शब्द निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचा कार्यजालही निश्चित जरतो. सन २०१४ पर्यंत भारतामध्ये १५ लोज सभा जठीत झाल्या आणि सन २०१४ मध्ये १६ व्या लोज सभेची प्रत्यज निवडजुज होवून कार्यजाल प्रारंभ झाला आहे. भारताच्या राज्यघटने प्रमाजे लोज सभेचे ५५२ सदस्य असतात. यातील ५३० सदस्य भारतीय संघराज्यातील घटज राज्याचे प्रतिनिधीत्व जरतात. तर २० सदस्य जेंद्रशासीत प्रदेशांचे प्रतिनिधी असतात. असे असले तरी प्रत्यजात भारतात ५४३ एवढेच मतदार संघ असून त्या मतदार संघातून प्रत्यज मतदान पद्धतीने लोज सभेचे प्रतिनिधी निवडले जातात आणि दोन अंज्जो इंडीयन प्रतिनिधी मिळून लोज सभेची सदस्य संज्या ५४५ एवढी असते. त्या प्रतिनिधी संज्येतही सन १९५२ पासून ते १९७५ पर्यंत सतत मतदार संघ वाढीप्रमाजे वाढ जरज्यात आली. परतु १९७६ च्या ४२ व्या घटना दुरुस्तीनुसार ही संज्या नवीन दुरुस्ती होईपर्यंत ५४५ एवढीच निश्चित जेली आहे. त्या प्रमाजे सध्या भारतीय लोज सभेत ५४५ एवढे ज-तेचे प्रतिनिधी असतात.

भारताच्या विविध घटज राज्यातून ५३० लोज प्रतिनिधी प्रत्यज निवडून येत असतात. तर महाराष्ट्रातून एज्ज ४८ मतदार संघातून ४८ लोज प्रतिनिधी लोज सभेत निवडून जात असतात. स्थानिज स्वराज्य संस्थेत महिलांना १९९२ मध्ये ३३ टक्के आरजज दिले, यात पु-हा दुरुस्ती जरज्यात येवून सध्या महिलांना ५० टक्के आरजज दिले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्थानिज स्वराज्य संस्थेत महिलांचे कार्य मोठया प्रमाजात दिसून येत आहे आणि महिला प्रतिनिधीत्वामुळे पंचायत राज्य संस्था यशस्वी होत आहेत. असे असले तरी महाराष्ट्रात विधानसभा व लोज सभेसाठी महिलांसाठी आरजजाची तरतूद नाही. त्यामुळे लोज सभेत महिला प्रतिनिधी पजीय पाठबळावर जिंवा स्वबळावर या सभाजुहांमध्ये निवडून येवून प्रतिनिधीत्व जरीत आहेत.

भारतात १९५२ पासून २०१४ पर्यंत १६ लोज सभा निवडजुज झालेल्या आहेत. त्यात महिला प्रतिनिधींचा सहभाज अत्यल्प आहे. ११ टक्क्यापेक्षा जास्त महिला प्रतिनिधी जोजत्याही लोज सभेत निवडून येवू शजल्या नाही. असे असलेतरी भारतातील महाराष्ट्र राज्य राजकीय जेत्रात सतत प्रभावशाली ठरजारे राज्य आहे. महाराष्ट्रातून १९५२ ते २०१४ पर्यंत अ-नेज लोज प्रतिनिधी लोज सभेत प्रभावशाली भूमिज पार पाडली आहे. या लोज प्रतिनिधींमध्ये अ-नेज महिला प्रतिनिधीही ज-तेने निवडून दिलेत आणि त्यांनी लोज सभेत महत्वपूर्ण भूमिज पार पाडली आहे.

महाराष्ट्र हे जेत्रफळाच्या दृष्टीने भारतातील तिसरे व लोज संज्येच्या बाबतीत दुसरे मोठे राज्य आहे. महिलांच्या राजकीय सहभाजामुळे महाराष्ट्रातील अ-नेज मतदार संघ ओळजले जाऊ लाजले आहेत.

सन् २०१४ च्या १६ व्या लोजसभेच्या निवडजूतीत महाराष्ट्रातून डॉ.हिना जावीत (नंदुरबार), श्रीमती भावना जवळी (यवतमाळ-वाशिज), श्रीमती रजा जडसे (रावेर), श्रीमती पूनाम महाजन (उत्तर मध्य मुंबई), डॉ.प्रितम मुंडे (बीड) आणि श्रीमती सुप्रिया सुळे (बारामती) या महिला प्रतिनिधी लोजसभेवर निवडून आल्या, तत्पूर्वी सन् १९९९ मध्ये श्रीमती प्रिया दत्त (उत्तर मध्य मुंबई), श्रीमती भावना जवळी (वाशिज), श्रीमती निवेदिता माने (इचलजंजी) आणि प्रभा राव तर २००४ मध्ये श्रीमती प्रभा राव तर २००४ मध्ये श्रीमती प्रिया दत्त (उत्तर मध्य मुंबई), श्रीमती भावना जवळी (वाशिज), श्रीमती सुर्यजंता पाटील (हिंगोली), श्रीमती रुपाताई पाटील (लातूर), श्रीमती जल्पना नरहरे (उस्मानाबाद), श्रीमती निवेदिता माने (इचलजंजी), तसेच २००९ च्या लोजसभेत श्रीमती भावना जवळी (वाशिज - यवतमाळ), श्रीमती प्रिया दत्त (उत्तर मध्य मुंबई) आणि श्रीमती सुप्रिया सुळे (बारामती) यांनी लोजसभेत महिलांचे प्रतिनिधीत्व केले. अशा प्रजरे यापूर्वीही महाराष्ट्रातील अनेक महिलांनी लोजसभा प्रतिनिधीत्वाद्वारे महत्वपूर्ण योजदान देवून महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्या जडजघडीत राजकीय सहभाज दिला आहे.

१. संशोधनाची आवश्यकता -

भारतीय लोजसभेत महाराष्ट्राच्या विज्ञानात महाराष्ट्रातील जनप्रतिनिधींनी जे योजदान दिले, त्यात महिला लोजप्रतिनिधींचे योजदान महत्वपूर्ण आहे. त्यांच्या राजकीय कार्याचा व सहभाजाचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता लक्षात घेऊन महाराष्ट्रातील महिला लोजप्रतिनिधींनी जे कार्य केले ते जनतेसमोर यावे हा उद्देशसमोर ठवून हे संशोधन करीत आहे. त्याच बरोबर महिला प्रतिनिधींना प्रतिजूल परिस्थितीतही आपले स्वतःचे एज वेजळे व्यक्तिमत्व घडविता आले. त्यांच्या राजकीय पार्श्वभूमी बाबतची माहिती इतरांना व्हावी यासाठी संशोधनाला हा विषय निवडला आहे.

२ महाराष्ट्रातील राजकीय महिला

२.१ सुप्रिया सुळे

सुप्रिया सुळे : हया राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष तसेच राजकारणातील दिग्गज नेते श्री. शरद पवार यांच्या सुज-या असुना दि. ३० जुन, १९६९ रोजी त्यांचा पुजे येथे जन्म झाला. त्यांनी बी.एस्सी. (Microbiology) जयहिंद महाविद्यालय, मुंबई येथून पुर्ज केले आहे. त्यांना वाचनाचा आणि प्रवासाचा छंद आहे. त्याच प्रमाणे वक्तृवावर त्यांची प्रभावी पण्ड असुना राजजिय सभा जिंवा इतर कार्य मात सभा हाताळल्याची त्यांच्याजवळ अद्भूत जला आहे. त्यांना त्यांच्या वडीलांचा जबरदस्त राजजिय वारसा लाभला त्यामुळे त्यांच्या अनुभवाचा त्यांना राजजिय जीवनात जुप उपयोग होतो.

त्या राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे नेत्या आणि सध्या त्या १६ व्या लोजसभेचे ससंद सदस्य आहेत. २००६ मध्ये त्यांची राज्यसभेवर निवड झाली. २००९ मध्ये त्या ३३७८२७ मताधिक्याने व्या लोजसभेवर निवडून आल्या, तसेच २०१४ मध्ये ६९७१९ मताधिक्याने निवडून आल्या आहेत. त्यांनी राजकारणात प्रभावी अशी छाप पाडली आहे. तसेच त्यांनी राजजिय व सामाजिज जेन्नातही उल्लेजनीय कार्य केले आहे.

२०११ मध्ये त्यांनी स्त्रीभूज हत्या रोजज्यासाठी राज्यभर अभियान सुरु जले, तसेच हे अभियान पाच वर्षापर्यंत राबविल्याचा त्यांनी संजल्प जेला. तसेच सामाजिज सेवा योजदानाबद्दल त्यांना दशजतील महिला जेळाडू म्हणून स-मानित जेले. २०१२ मध्ये त्यांच्या नेतृत्वाजाली राष्ट्रवादी युवती काँग्रेसच्या राजकारणात तरुज मुलींसाठी व्यासपीठ अभियान सुरु करण्यात आले. त्या अंतर्जत राज्यभर महिलांच्या अनेक सभा घेवून स्त्री जर्भ, जर्भपात, हुंडा प्रजाली आणि महिला सजमीज रजाजडे लज जेंद्रित करून या ज्वलंत विषयावर ज-गाजृती करण्यात आली. त्याच प्रमाणे सर्व जुजवत्ता शिजज, अपंज लोज अधिजार, प्रतिष्ठा व ज्येष्ठ नाजरिजंज अधिजार, शाश्वत विज्ञास आणि पर्यावरज संवर्धनासाठीही त्यांनी उल्लेजनीय जाम जेले आहे.

दशजती महिला : सुप्रिया सुळे हया एज उत्जट समाजसेवज आणि निर्जायज प्रशासज, सामाजिज सुधारजादी आणि स्त्री शक्ती हया विविध उपज मांमध्ये त्यांचे समाजात योजदान आहे. तसेच तरुज मुलींनी राजकारणात सज्रिय सहभाज घ्यावा म्हजु-ही आवाहन जेले. महिलांनी शेतीच्या माध्यमातून तसेच महिलाबचत जटाद्वारेही स्वतःला सजम ब-विल्यासाठी महिलांना मार्जदर्शन जेले आहे. त्या माहिती तंत्रज्ञान स्थायी समिती आणि मानव संसाधन मंत्रालयाच्या सल्लाजार समितीमध्ये सदस्य आहेत. परराष्ट्र व्यवहार

समिती सदस्य, ज़ामीज विज्ञास मंत्रालयाच्या सल्ला मसलत समितीच्या सदस्य, भारताच्या सेसदेतील ज़ंथालय समिती सदस्य, -नाजरिज युती विरुध्द जु पोषज समिती सदस्य इ. महत्वाच्या पदांवर त्यांनी चांजल्या प्रजारे ज़ाम पाहिले आहे.

१.३ भाव-ना जवळी (पाटील)

परिचय : भाव-ना जवळी यांचा ज-म दि. २३ मे, १९७३ रीसोड जिल्हा वाशिम येथे झाला आहे. त्यांनी बी.ए. (मराठी) पदवी अमरावती विद्यापीठातून घेतली आहे. त्यांना टेबल टेनिस, क्रिजेट, बॅडमिंटन या जेळात विशेष आवड आहे. १९९२-९३ मध्ये त्यांनी मैदा-नी जेळात अमरावती विद्यापीठात विद्यापीठाचे प्रतिनिधीत्व जेले आहे. त्यांना तीर्थजेत्रांचे चित्रपट पाहजे, रंजभूमीवरील -नाटजे पाहजे प्रवास ज़रजे, संजीत ऐजजे, देवाची पुजा ज़रजे आजि प्रेजजिय स्थळांना भेट देज्याची आवड आहे. तसेच भारत सरजारेचे प्रतिनिधी म्हजून त्यांनी थायलंड या देशाला भेट दिली आहे.

विशेष छंद - भाव-ना जवळी यांना सामाजिज ज़ार्यात भाज घेजे, राष्ट्रीय विज्ञास, महिला प्रबोधन, युवज संघटित ज़रु-ना ज़ामी लावजे व माजासवर्जीयांची ज़ामे ज़रज्याच्या छंद आहे.

राजजारज -

त्या शिवसेनेच्या प्रजर नेत्या असुन त्यांची राजजारजात जबरदस्त पजड आहे याचे उदाहरज म्हजजे त्या १९९९, २००४, २००९ व २०१४ च्या लोजसभेत सलज ४ वेळा निवडून आल्या. १९९९ च्या निवडजुजीत त्यांना २४४८२० मते मिळाली, २००४ च्या निवडजुजीत ३५८६८२, २००९ च्या निवडजुजीत ३८४४४३ तसेच २०१४ च्या निवडजुजीत ९३८१६ मतांच्या फरजने निवडुन आल्या.

ज़ार्य - भाव-ना जवळी यांनी वयाच्या १५ व्या वर्षापासुन शैजजिज व स्वसंसेवी व सामाजिज ज़ार्याची सुरवात जेली आहे.

(१) अध्यज, मुली स्पोर्टस असोसिएशन, रिसोड ता. वाशिम (१९९०-९१) (२) सदस्य - विद्यार्थी संघ रिसोड (१९९१) (३) सदस्य - युवज विज्ञास फांऊंडेशन, रिसोड (१९९४) (४) अध्यज, विद्यार्थी परिषद जला व वाजिय ज़निष्ठ महाविद्यालय, रिसोड १९८९-९० व १९९२-९३ वरिष्ठ विभाज (५) शिवसेना उपविभाज महिला अध्यज वाशिम १९९८ (६) १९९०-९१ पासुन बालासी सहजारी संस्था, रिसोड येथे संचालज (७) देजांव येथे भाव-ना पब्लीज स्कुल सुरु जेले. (८) दुरसंचार विभाज मुंबई सर्जल सल्लाजार म्हजून १९९९. (९) एसटीडी पीसीओ वाटप समिती सदस्य १९९७ (१०) सदस्य वाजिय समिती १९९९-२००० (११) महिला सबलीज्जरज २०००-२००१ (१२) सदस्य आरोज्य व जुटुंब ज़ल्याज समिती २००७-२००९ (१३) सदस्य, वाहतूज, पर्याटज व सांस्कृतिज समिती २००९ (१४) सदस्य महिला सबलीज्जरज स्थायी समिती, मानव संसाधन विज्ञास, २०१४ पासुन. इत्यादी महत्वाच्या समित्यांवर त्यांनी अत्यंत क्रियाशील ज़ाम जेले आहे.

डॉ. भाव-ना जवळींचे अजदी अल्प वयात जेलेले ज़ाम ज़रोजर वाजाजज्या सारजे असून महिलांनी त्यांचा आदर्श घेवून राजजिय जेत्रच -नाही तर आपल्या व्यवसायात, सामाजिज, शैजजिज ज़िवा इतर ज़ार्यात आपला ठसा उमटवायला पाहिजे असे वाटते.

१.३ डॉ. रजा जडसे.

परीचय - डॉ. रजा जडसे यांचा ज-म जेड दिजर जिल्हा नंदुरबार येथे १३ मे, १९८७ रोजी झाला. त्या भारतीय ज-नाता पजाचे दिज्जज राजजारजी मा. एज-नाथराव जडसे यांच्या सुन आहेत. त्यांना अतिशय दांडजा अनुभव देजारा राजजिय वारसा लाभला आहे. त्या एज मुसददी राजजारजी व सामाजिज ज़ार्यजत्या आहेत. त्यांनी त्यांचे संजजजशास्त्र विषयाची पदवी -नाशिज येथल्या जे.टी.एच.एम. महाविद्यालयातून घेतली आहे.

राजजीय ज़रीअर - त्यांचे पती श्री. निजिल जडसे यांचे निधन झाल्यानंतर त्यांनी स्वतःला सावरुन भास्तीय ज-नाता पजाचे ज़ार्यजर्ता म्हजून व सामाजिज ज़ार्याला २०१० पासुन सुरवात जेली. त्यासाठी त्यांना प्रेरजा दिली ते त्यांचे सासरे श्री. एज-नाथराव जडसे. त्यांनी सामाजिज व लोज ज़ल्याज ज़ार्यात स्वतःला झोजून दिले. दि. १४.९.२०१० ते २९.२.२०१२ या ज़ालावधीत ज़ोठली ज़ामपंचायतीमध्ये सरपंच म्हजुन ज़ाम पाहिले. त्यानंतर ते रावेर मतदार संघातून २०१४ च्या लोजसभेच्या निवडजुजीत ३१८०६८ इतक्या मतांच्या फरजने निवडून आल्या. त्या संसदेतील दुसऱ्या सर्वात तरुज संसद सदस्य आहेत.

जाम -

- (१) जावात पिज्याचे स्वच्छ आजि शुध्द पाज्याचा प्रजल्प पुर्ज जेला.
  - (२) जावात रस्ते, ड्र-नेज, ड्रे-नेज समस्या आजि फ्रँजिटीजरज जेले.
  - (३) पुरेसा विज पुरवठा, सुरजा आजि अन्न सुरजा प्राधा-य
  - (४) जावात स्वच्छता अभिया-न राबविले व सार्वजनि-ज स्वच्छताजृह उपलब्ध जरू-न दिले.
  - (५) जेठली जावात अर्ध इंग्रजी माध्यमाचा मॉडेल प्रजल्प राबविला
- शैजजिज व समाजजार्ज - शिजज आरोज्य ज्रीडासमिती जळजांव जिल्हा परिषद जळजांव येथेअध्यज म्हजु-न जाम पाहिजे तसेच जरू-नाथ फांडेशन संस्थेचे २०११पासु-न सचिव म्हजु-न पदावर होत्या आता त्या अध्यज म्हजु-न समाजजार्ज जरीत आहेत.
- (१) जिल्हयातील जरजू व जरीब विद्यार्थ्या-ना पूर्वस्पर्धा परीजा प्रशिजज वर्ज उपलब्ध जरू-न दिले असु-न त्याचा लाभ विद्यार्थी चांजल्या प्रजरे घेत आहेत.
  - (२) जिल्हा जामीजआरोज्य जेंद्र जर्भवती महिला शुध्दआजि आरोज्यदायी जळीसुविधा उपलब्ध जरू-न देज्यासाठी पुढाज्जर घेतला.
  - (३) जिल्हयात -वी-न पाच आरोंज्य जेंद्र उभारज्यासाठी पाठपुरावा
  - (४) जिल्हयातील शाळेतील विद्यार्थ्या-ना विम्याचा लाभ मिळज्यासाठी पुढाज्जर घेतला.
  - (५) आधु-निजिजरजाच्या दिशे-ने सज्रिय पावले घेत जिल्हा परिषदेतील शाळां-ना दर्जेदार शिजज मिळज्यासाठी पुढाज्जर.
  - (६) जिल्हा परिषद शाळेत ई शिजज सुविधा उलपब्ध जरू-न देज्यासाठी पुढाज्जर.
  - (७) दुर्जम भाजात पिज्याच्या शुध्द पिज्याचे पाजी उपलब्ध जरू-न देज्यासाठी प्रयत्न.
  - (८) मोफत आरोज्य शिबीराचे आयोजन जेले त्यात ४५०० रुज्जां-ना मोठया शस्त्रज्रियेसाठी मदत झाला.
  - (९) मुक्ताई-नजर पोलिस पूर्व भरती प्रशिजज शिबीराचे आयोजन
  - (१०) हेल्थ जे अर व नेत्र जे अर शिबीराचे आयोजन
  - (११) जळजोव येथे जरजू व मुलींच्या मुलींसाठी अन्न निवास व दोंदार शिजजासाठी मदत.
  - (१२) महिला स्त्री भूज हत्या जाजरुज्जता शिबीराचे आयोजन.
  - (१३) महिला आजि जायदा या विषयावा महिला जाजृती जार्ज्रमाचे आयोजन.

१.४ प्रिया दत्त

श्रीमती प्रिया सुनीलदत्त ह्या भारतीय राष्ट्रीयकाँग्रेस पक्षाच्या नेत्या व माजी खासदार आहेत. प्रिया दत्त यांचा जन्म २८ ऑगस्ट, १९६६ रोजी मुंबई (महाराष्ट्र) येथे झाला. त्यादिवंगत राजकारणी व अभिनेते कै. सुनीलदत्त व कै. नर्गिस ह्यांच्या कन्या व बॉलिवूड अभिनेता संजय दत्त ह्यांची बहीण आहेत. त्यांनी सोफिया महाविद्यालय (मुंबई विद्यापीठ) येथून समाजशास्त्र या विषयात पदवी प्राप्तकेलेली आहे. तसेचत्यांनी मीडिया कलाकेंद्र, न्यू यॉर्क, यु एस ए येथून टीव्ही उत्पादन (टेलिव्हिजन प्रॉडक्ट) हा पदव्युत्तर डिप्लोमा पूर्णकेलेला आहे. दिनांक २७ नोव्हेंबर, २००३ रोजी श्री. ओवेन रॉन्कॉन यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. त्यांचा वाचन, प्रवास व संशोधनाचा छंद आहे.

राजकारण-

१४ व्या लोकसभेवर प्रिया दत्त ह्या भारतीय राष्ट्रीयकाँग्रेस पक्षाकडून नोव्हेंबर २००५ मध्ये पहिल्यांदा निवडून आल्या. सन २००४ मध्ये वडिल सुनीलदत्त यांच्या निधनझाले व त्यावर्षी मतदान कमी झाले असले तरी प्रिया दत्त ह्या १७२०४३ एवढ्या मतांनी निवडून आल्या. त्यांनी शिवसेनेच्या उमेदवाराचा पराभव केला.

१४ व्या लोकसभेवर निवडून आल्यानंतर त्यांनी १६ ऑगस्ट २००६ - महिला सबलीकरण समितीच्या सदस्य, ५ ऑगस्ट २००६ - वाहतूक, पर्यटन व संस्कृती समितीच्या सदस्य विविध समित्यांवर सदस्य म्हणून कामकेले आहे-

२००९ ते २०१४ या कार्यकाळात मध्ये १५ व्या लोकसभेत त्या उत्तर मध्य मुंबई मतदारसंघातून पुन्हा निवडून आल्या.

सदर निवडणूकीत त्या सुमारे १.८६ लाख मतांच्या फरकाने निवडून आल्या व त्यांनी भाजपचे पूनम महाजन यांचा त्यांनी पराभव केला. ३१ ऑगस्ट २००९ मध्ये नगर विकास समितीच्या सदस्य, १६ सप्टेंबर २००९ मध्ये सल्लागार समिती, महिला व बाल विकास मंत्रालय तसेच २४ सप्टेंबर २००९ मध्ये महिला सबलीकरण समितीच्या सदस्य म्हणून त्यांनी काम पाहिले.

जून २०१३ प्रिया दत्त यांची अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या सचिव पदी नियुक्ती करण्यात आली आहे.

योगदान -

त्यांनी भारतीय राष्ट्रीयकाँग्रेस पक्षाचे प्रतिनिधित्व केले. १४ व्या लोकसभेच्या वेळी दिनांक २२ नोव्हेंबर २००५ रोजीत्या पहिल्यांदा उत्तर पश्चिम मतदारसंघ, मुंबई येथून निवडून आल्या.

त्या १९८७ मध्ये मुंबई ते अमृतसर येथील शांतता आणि सुसंवाद पदयात्रेत सहभागी झाल्या होत्या. तसेच जपान येथील हिरोशिमा ते नागासाकी येथे सार्कच्या माध्यमातून झालेल्या शांतता मार्च मध्ये त्या त्यांच्या वडिलांसोबत सहभागी झाल्या होत्या. मुंबई दंगली दरम्यान दंगलीचा परिणाम झालेल्या कुटुंबांना काम आणि अलीकडील मुंबईतील पुरामुळे त्रस्त झालेल्या कुटुंबांना दिलासा दिला. अपंग मुलांना नियमितपणे शाळेत समावेश होण्याकरिता त्यांनी प्रसार भारत अकार्यक्षम सोसायटीत काम केले व अपंगांना प्रवेश मिळण्यासाठी कामकेले व त्याबाबत सामाजिक जागरूकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

तसेच प्रिया दत्त ह्या गर्वर्नर मंडळाच्या, १) नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ फॅशन टेक्नॉलॉजी च्या सदस्य होत्या २) जनरल विधानसभा आणि नियमन भारतीय सामाजिक संशोधन मंडळाच्या तीन वर्षे सदस्य होत्या. ३) केंद्रीय विद्यालय संगठन च्या तीन वर्षे सदस्य होत्या.

१.५ पु-म महाज-न.

परीचय - पु-म महाज-न यांचा ज-म मुंबई येथे ९ डिसेंबर, १९८० रोजी झाला. त्या भारतीय ज-ता पजाचे अत्यंत हुशार राजजारजी व माजी जेंद्रिय मंत्री जै. प्रमोद महाज-न यांच्या सुज-या आहेत. त्यांना त्यांच्या वडीलांचा राजजिय वारसा लाभला आहे. त्यांनी व्यवस्थापन विषयात पदवी पर्यंत शिजज घेतले आहे. तसेच त्यांनी टेक्सास येथे हवाई उडडुजाचा अभ्यास पुर्ज जेला आहे. त्यांचे बंधु राहुल हे टी.व्ही. जलजार आहेत. पु-म महाज-न यांना शैजजिज व सामाजिज जार्य जरज्याची जुप आवड आहे. त्यांचा लेज-नाचा छंद असु-न त्या चांजल्या प्रजारे लेज लिहित असतात त्यांचे अ-नेज लेज वर्तमा-पत्रात प्रजशित झाले आहेत.

राजजीय जरीअर - त्यांच्या वडीलांच्या मृत्यु-नंतर त्यांनी राजजारजात प्रवेश जेला. त्यांच्या त्यांचे वडील तसेच त्यांचे जजज माजी मुज्यमंत्री जै. जोपी-नाथ मुंडे यांच्याजडु-न राजजारजाचा अनुभव प्राप्त झाला. २०१४ च्या लोजसभेच्या निवडजुजीत उत्तर मध्य मुंबई या मतदार संजातु-न त्या १८६७७१ इतक्या मताधिक्याने त्या निवडु-न आल्या. त्यांनी जॅज्रेस पजाच्या दिज्जज उमेदवार प्रिया दत्त यांचा पराभव जेला. पु-म महाज-न यांचा वक्तृत्वावर प्रभावी पजड असु-न, सभेवर ते चांजल्या प्रजारे पजड ठेवू शजतात.

जाम -

प्रमोद महाज-न प्रतिष्ठा-न आजि तपस्वी पब्लीज ट्रस्ट सारज्या अ-नेज संस्थांमध्ये राहु-न सामाजिज जार्य जरतात तसेच विविध सामाजिज उपज्रमात सज्रिय सहभाज-नोदवित असतात.

उद्दिष्टे :-

संशोधनासाठी विशिष्ट अभ्यास विषय निश्चितकेल्या नंतरत्या विषयाला केंद्रबिंदू ठरवून संशोधनकरावयाचे असते. त्यासाठी काही निश्चित उद्देश असावे लागतात. उद्देशाशिवाय संशोधन म्हणजे पैसा, श्रम आणि वेळेचा विनाश होय. त्यामुळे उपरोक्त विषयाला अनुसरून पुढील उद्देश संशोधनासाठी ठेवले आहेत.

(१) महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधींच्याकार्याचा अभ्यास करणे.

(२) लोकसभेत महाराष्ट्रातील महिलांची भूमिका अभ्यासणे.

(३) महाराष्ट्राच्या विकासात लोजसभेत प्रतिनिधीत्व जरजाच्या महिला लोकप्रतिनिधींनी केलेले कार्य अभ्यासणे.

(४) महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधींच्या राजकीय पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे.

(५) महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधींच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिककार्याची चिकित्सा करणे.

(६) लोकसभेत महाराष्ट्रातील महिला लोकप्रतिनिधींनी केलेल्या कामाचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन :-

संशोधनासाठी तथ्य संकलन करतांना खालील साधनांचा वापर केला जाईल.

(१) प्राथमिक साधने :- निरीक्षण, मुलाखत, अनुसूचीइ. साधनांचा वापर करुन तथ्य संकलन करुनत्याची सुयोग्य मांडणीकरण्यात येईल.

(२) दुय्यम साधने :- मासिके, पत्रके, वृत्तपत्रे, कार्यालयीननोंदी, संकेतस्थळे इ. माध्यमातूनही तथ्य संकलीतकेली जाईल.

संदर्भग्रंथ :-

(१) संपा.स.मा.गर्गे - भारतीय समाजविज्ञान कोष.(समाजविज्ञान मंडळ,पुणे)

(२) रा.ना.घाटोळे - समाजशास्त्रीय संशोधनतत्त्वे व पद्धती. (श्री मंगेश प्रकाशन,नागपूर-१०)

(३) व्ही.एल.जरारे - संशोधन प्रणाली (ए.बी.डी.पब्लिशर्स, नागपूर - १५)

(४) वि.म.दांडेकर-गं.भा.जगताप-महाराष्ट्राची समाजरचना (गोखले अर्थशास्त्र संशोधन संस्था,पुणे-४)

(५) संपा.जोशी - तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी- मराठी विश्वकोश (महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई)

(६) राम मुठाळ - राजकीय सिध्दांत व राजकीय विश्लेषण (अंशुल पब्लिकेशन नागपूर)

(७) विजयदेव - राजकीय विश्लेषण कोश -(दोस्ताने रामचंद्र अॅण्ड कं. पुणे - ३०)

(८) य.दि.फडके - लोकसभा व विधानसभा निवडणूका (१९५२ ते १९९९) (क्वानटीनेंटल प्रकाशन, पुणे)

(९) भारताचे संविधान (The Constitution of India) मिलिंद प्रजाश-न वर्धा.

(१०) संकेतस्थळ- www.maharashtra.gov.in

(११) मासिके - लोकराज्य

(१२) वर्तमानपत्र - लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाईम्स.

(१३) https://en.wikipedia.org/wiki/Supriya_Sule

(१४) https://en.wikipedia.org/wiki/Bhavana_Gawali

(१५) https://en.wikipedia.org/wiki/Raksha_Khadase

(१६) https://en.wikipedia.org/wiki/Priya_Dutt

(१७) https://en.wikipedia.org/wiki/Poonam_Mahajan